

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Ш.Н. Абдиназимов

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘЛИЙМАТ ТАРИЙХЫ

(Оқыў қолланба)

Нөкис- 2005

Ш.Абдиназимов

Лингвистикалық тәлиймат тарийхы.

Оқыў қолланба. -Нөкис, 2005, 88 бет.

Бул оқыў қолланбада дүнья жүзилик лингвистикалық ой-пикирлердин пайда болыў ҳәм раўажланыў басқышлары туўралы материаллар берилген.

Оқыў қолланба университеттиң филология ҳәм шет тиллери факультетлериниң студентлери, магистрантлары, аспирантлары, сондай-ақ тил билими менен қызығыўшыларға арналған.

Пикир билдириўшилер: Филология илимлериниң докторлары М.Даўлетов ҳәм М.Худайбергеновлар.

Оқыў қолланба Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети оқыў-методикалық кеңесиниң 2004-жыл 16-декабрь күнги мәжилисинде талқыланды ҳәм баспадан шығарыўға усынылды.

КИРИСИҰ

Жоқары оқыу орынларының филология факультетлерінде тил Һаққындағы илимнің тийкарлары менен студентлерди таныстыруу, баслы лингвистикалық терминлер бойынша түсиниклер бериу, лингвистикалық бақлау Һәм лингвистикалық анализдің дәслепки көнликпелерин қәлиплестируу мақсетинде "Тил билимине кириспе" курсы алып барылады. Бул пәннің тийкарғы ұазыйпалары тилдің жәмийетлик қубылыс екенлиги, оның рауажланыу Һызамлылықлары, тилдің пайда болыуы тууралы теориялар, тил системасы, тил билимининң тийкарғы тараулары -фонетика Һәм фонология, жазыу Һәм оның тарийхы, лексикология Һәм лексикография, морфология Һәм синтаксис, дүнья тиллерининң типологиялық Һәм генеологиялық классификациялары, тийкарғы тил семьялары бойынша дәслепки мағлыұматлар бериу болып есапланады. "Улыұма тил билими" курсы филология факультетининң питкериуши курсларында алып барылады. Бул курста "Тил билимине кириспе" пәнинде басланғыш мағлыұмат берилген темалар тереңлестирип үйретиледи. Сондай-ақ, тил теориясы, тилди үйрениу методлары бул курстың тийкарғы изертлеу объекти болып табылады. Ал "Лингвистика тарийхы" курсы Қарақалпақ мәмлекетлик университети магистратура бөлимининң "лингвистика" қәнигелигинде алып барылады.

"Лингвистика тарийхы" пәнининң ұазыйпасы әййемги дәуирден XXI әсирге шекемги тил тууралы илимнің рауажланыу басқышлары, тийкарғы лингвистикалық мектептер Һәм олардың жетискенликлери, принциптери, көрнекли тилшилер Һәм олардың тил тууралы илимнің жетилисиуине қосқан үлеслери тууралы мағлыұмат береди.

"Лингвистика тарийхы" тил тууралы илимнің улыұма теориялық курсы есапланатуғын "Тил билимине кириспе", "Улыұма тил билими" пәнлери менен тығыз байланыслы алып барылып магистрлерге улыұма лингвистикалық билимлерин тереңлетиу Һәм кеңейтиу мүмкиншилигин жаратады. Усыған байланыслы бул оқыу қолланбада лингвистикалық мектептер, көрнекли тилши илимпазлардың лингвистикалық концепциялары тууралы түсиник бериледи.

"Лингвистика тарийхы" тил Һаққындағы ой-пикирдің илимий рауажланыуын анализлеу, үйрениу, ерисилген жетискенликлерди критикалық бақалау тийкарында ҳазирги лингвистлердің теориялық ой-пикирлерининң рауажланыуына тәсир жасайды.

"Лингвистика тарийхы" курсының тийкарғы ұазыйпалары төмендегилерден ибарат:

- Тил тууралы илимнің пайда болыу Һәм қәлиплесиу басқышларын үйрениу;
- Әййемги Қытай, Индия, Рим Һәм Грецияда тилге байланыслы дәслепки көз-қараслар; Тил Һәм сөйлеу. Тил бирликлери. Сөз шақаптары бойынша дәслепки классификациялар;
- Араб филологиясы. Лингвистикалық мектептер. Үш дауыссыз сестен туратуғын түбир морфема түсиниги. Сөзликлер дүзиудеги араб лингвистлерининң жетискенликлери;
- XI әсирдеги Махмуд Кашғарийдың "Девону-луғат-ат-турк" мийнети түркий тиллерин салыстырмалы изертлейтуғын қунлы мийнет екенлиги;
- XIII-XV әсирлерде Египет-мамлюк мәмлекетинде жазылған түркше- арабша сөзликлер.
- XVII-XVIII әсирлердеги Европа тил билими. Рациональ Һәм норматив грамматика. XVIII әсирдеги орыс тил билими. М.В. Ломоносовтың "Российская грамматика" мийнети.
- Тил билиминде салыстырмалы-тарийхий методтың пайда болыуы;
- Вильгельм Гумбольдттың тил философиясы.
- Тил билиминдеги логикалық Һәм психологиялық ағымлар;
- Леипциг лингвистикалық мектеби;
- (младограмматизм);
- Казань лингвистикалық мектеби;
- Москва лингвистикалық мектеби;
- Женева лингвистикалық мектеби;

- Копенгаген лингвистикалық мектебине тән тийкарғы өзгешеликлерди үйрениў;
- Прага лингвистикалық мектеби;
- Америка дескриптив лингвистикасы. Йель мектеби;

"Лингвистика тарийхы" пәнин үйрениўдеги тийкарғы мақсет Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисиниң 1997-жыл 29-август күнги сессиясында қабыл етилген "Кадрларды таярлаўдың миллий дәстүри" талабына сәйкес терең билимге ийе, жоқары қәнигели кадрлар таярлаў болып есапланады. Қарақалпақ мәмлекетлик университети магистратура бөлиминиң "Лингвистика Қарақалпақ тили" қәнигелигин питкериўшилердиң тил билими бойынша ҳәр тәрәплеме терең билимге ийе, ой-өрисе кең кадрлар болып жетилисиўи ушын лингвистика тарийхы пәни оқытылады.

ӘЙЙЕМГИ ҲИНД ТИЛ БИЛИМИ

Тил билиминиң дәслепки көринислери әййемги Индияда пайда болды. Ҳиндлерде сол ўақытлардағы диний гимнлер есапланатуғын Веда естеликлериниң тили менен халықтың аўызеки сөйлеў тили есапланатуғын пракрит тили арасында айырмашылықлар қәлиплесе баслады. Бир тәрәптен қәсийетли гимнлердиң артикуляциялық жақтан анық айтылыўын сақлаў хәм оның түсиникли болыўын тәмийинлеў, екинши тәрәптен, Веда естеликлериниң тилин пракриттиң тәсиринен қорғаў хәм санскриттиң әдебий тил сыпатында нормаластырыў мақсетинде ҳиндлер тил қубылысларын терең үйрене баслады. Солай етип, тил ҳаққында илимниң пайда болыўына тийкар салынды. Тил мәселелери Веда естеликлеринде арнаўлы түрде сөз етиледі. Мәселен, Веда естеликлериниң үшінши топарына киретуғын Шикша естелигинде фонетика хәм орфоэпия мәселелери туўралы сөз болады.

Чханда естелиги қосық қурылысы хәм метрикаға арналған, Вьякарана естелигинде грамматика, Нирукта естелигинде-этимология хәм лексика мәселелери сөз етилген.

Фонетика, грамматика хәм этимология мәселелери талантлы ҳинд грамматисти Панинидиң мийнетинде терең изертлениўин тапты.¹ Панини бизиң эрамызға шекемги IV әсирлерде жасаған. Панини грамматикасы қурылысы бойынша өзине тән өзгешеликлерге ийе. Оның мийнети 3996 қосық қағыйдаларынан (сутра) ибарат. Панини грамматикасы қурылысы жағынан сегиз баптан, яғный сегиз китаптан ибарат. Биринши бабы "Шивасутра", яғный "Шива қудайы тәрәпинен жиберилиген нызамлар" деп аталады. Панини өзине шекемде раўажланған ҳинд грамматикасының болғанлығы туўралы жазады хәм оны Шива қудайы тәрәпинен жиберилген деп есаплайды. Хәм өзін бул грамматикалық тәлийматтың авторы деп есапламайды. Өзин Шива қудайы тәрәпинен жиберилген көп әсирлер даўамында ҳиндлерде раўажланған билимлерди системаға түсириўши хәм келеси әўладқа жеткериўши деп есаплайды. Биринши бап ҳинд алфавитиндеги ҳәриплер хәм олар аңлататуғын сеслерди баянлаўдан басланады. Бул бөлимде сеслер классларға бөлинип избе-из тәртипте берилген: 1) даўыссыз сеслер, 2) ярым даўыссызлар, 3) мурынлық сеслер, 4) бирикпели сеслер, 5) үнли даўыссыз сеслер, 6) үнсиз даўыссыз сеслер, ҳ.т.б. Панини грамматикасында санскриттиң морфологиялық қурылысы терең анализ жасалған, ондағы жумсалған ҳәр бир сестиниң айтылыў өзгешеликлерин анықлаған. Панини өзиниң баянлаўында мәмлекеттиң шығыс тәрәпинде жасайтуғын ҳиндлердиң тилинде диалектлик өзгешеликлердиң бар екенлигин көрсетеди. Ол өзиниң тийкарғы дыққатын диний қосықлар-Веда естеликлериниң тили есапланған санскрит тилин үйрениўге бағышлап, оның тилинде халықтың аўызеки сөйлеў тили есапланған-пракрит тилинен айырмашылықлар бар екенлигин көрсетеди. Бизиң эрамызға шекемги III әсирде Вараручи Катьяна деген илимпаз тәрәпинен "Пракрита-пракаша"

¹ Минаев И.П. Panini.-Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества.-СПб, -1888. III, 2 вып.3-4

яғный пракрит (хиндлердің аўызеки сөйлеу тили) туўралы биринши грамматикалық мийнет пайда болады. Б.э.ш. II әсирде Бхартхари деген илимпаздың грамматика категорияларын философиялық аспектте изертлейтуғын трактаты пайда болды. Бизің эрамыздың VI әсирлерінде Амарусипха, XII әсирде Хамачандраның лексикографиялық сөзликтери дөретилди.

Ески хинд тил билиминде синтаксис өз алдына айырым алып изертленбеди, морфологиялық қурылыстың ишинде сөз етилди. Әйемги хиндлер тил қубылыстарына анализ жасауда улыўмаластырыу хәм жекелестириу методларын қолланған. Хинд грамматистлериниң көрсетиўинше, тийкарғы тил бирлиги гәп болып есапланады, себеби гәп пенен белгили бир жуўмақланған пикир билдириледі. Сөзлерди төрт сөз шақабына ажыратады: атауыш (naman), фәйил (akhyata), дәнекер (iracarga) хәм жанапай (nipata) .

Әйемги хинд грамматистлери сеслердің жасалыуының физиологиялық аспектине тийкарғы дыққатты аударып хәр бир сестің жасалыу орны хәм усылларын кең түрде баянлаған. Сеслердің жасалыуын баянлай отырып әйемги хинд грамматистлери сөйлеу ағзасы хәм артикуляция орнын (sthana) бир биринен ажыратып қарайды. Хинд грамматистлериниң буўын бойынша билдирген пикирлери де дыққатқа ылайық. Буўынның тийкары дауыссыз сес екенлигин, дауыссыз сес қосымша элемент екенлиги, яғный буўын қурай алмайтуғынын билдирген.

Әйемги хинд грамматистлери тәрәпинен анықланған лингвистикалық категориялар Индияда тил хаққында илимнің қаншалық дәрежеде жоқары раўажланғанлығынан дерек береді. Талантлы лингвист В. Томсен "XIX әсирдің ақырына шекемги тил билими тарийхы" мийнетинде, "Высота, которую достигло языкознание у индусов, совершенно исключительна, и до этой высоты наука о языке в Европе не могла подняться вплоть до XIX в., да и то научившись многому у индийцев", -деп жазды.

Хинд грамматикасының хәлсиз тәрәплери де болды. Онда тилдің раўажланыушы, өзгеріуши қубылыс екенін жете түсинбеди. Онда жазба тил фактлери тийкарғы изертлеу объекти етип алады да, жанлы сөйлеу тилине онша итибар берилмеди. Аўызеки тилдің жазба естеликлер тилинен айырылып турыуын тилдің бөлиниуи деп түсинди. Тил фактлери кең түрде анық баянланған менен оннан алынған теориялық жуўмақлар сыпатлама түрінде болды.

ӘЙЕМГИ ҚЫТАЙ ТИЛ БИЛИМИ

Қытайда жазыу өнери бизің эрамызға шекемги XV әсирлерде пайда болған. Сол ўақытларда-ақ, Инь қәуимлери раўажланған жазыу системасына ийе болғанлығы туўралы мағлыўматлар ушырасады. Қытай тилиндеги сөзлердің тийкарынан бир буўынлы болып келиуи хәм қытай халқының өзине тән болған тарийхы идеографиялық жазыудың пайда болыуы хәм кең түрде тарқалыуына жағдай жаратып берди.

Атама теориясы менен байланыссыз дәслепки грамматикалық тәлият әйемги Қытайда пайда болған. Ат қойыу, атама теориясын қәлиплестирген бизің эрамызға шекемги 551-479-жыллары жасаған қытай философы Конфуций (Кун-Цзы) болды.

Бирақ мәмлекет тәрәпинен иероглифлерди система түсириу хәм тастыйықлау Қытайда орайласқан мәмлекетлик дүзимнің пайда болыу дәуирине туўра келеди.

Қытайлыларда грамматикалық изертлеулер Хань династиясы дәуиринде қытай иероглиф жазыуының толық қәлиплесиуи менен пайда болды. Император Цинь Ши-Хуан мәмлекетти басқарған дәуірде жоқ етилген будда диний китаптарын қайта тиклеу, оларды қайта көширип жазыу, белгили бир қәлипке келтириу хәм комментариялар бериу, кулласы реконструкция жасау-бул изертлеулердің пайда болыуына тәсир етти. Қытайлылардың грамматикалық тәлийматы "Эрья", "Фаньянь", "Шовэнь цзецзы" "Шиминь" деп аталатуғын төрт мийнетте берилген. "Эрья"-қытайлардың ең ески китаптарының бири болып оны қытай иероглифлериниң топамы деп атау мумкин.

"Эрья"-бул сөзлик. Ол ески кытайлылардың орфографиялык хэм энциклопедиялык, билимлеринин нормативи болып табылады. Сөзликте кытай иероглифлери биринши мәртебе системаға түсірілген, сонлықтанда оны грамматикалык мийнетлердин қатарына киргизиўге болады. Сөзлик 19 тематикалык топарға бөлінген. Олардың айырымлары төмендегилер атаў (гу), сөйлеў (янь), түсиндириў (сюнь), туўысқанлык (цин), басқарыў (гун), курал (ци), музыка (юэ), аспан (тянь), жер (ди), шыңлар (цю), таўлар (шань), суў (шуй), хайўанатлар (шоу), мал (чу), балық (юй) х. т. б. Хәр бир тематикалык топар бир неше майда шақапшаға бөлинеди. Мәселен, янь яғный сөйлеў топары, а) сөйлеўге түсиник (гу, янь, сюнь), б) адамлар арасындағы қатнасқа түсиник (цин, гун, ци, юэ) х.т.б.

"Эрья"ның "Дөретиўши сөз туўралы" биринши бөлими оның үштен бирин курайды. Бул бөлимде сөзлер синонимлик қатарлар тартибинде избе-из орналастырылған. Мәселен, чу (баслаў, дәслепки) шаў-баслаў, цзу-тийкар, басланыў дереги, цзи-шығыў пункти, юань-басланғыш элемент х. т. б.

Бизин эрамыздың басында кытай тилшиси Ян Сюн "Фаньянь" (Жергиликли сөйлем) мийнетин дөретти. Егер "Эрья"да диний китабый текстлерге улыўмалык түсиниклер берилсе, ал "Фаньян" да жазба әдебий тилдеги жергиликли диалектлик аўызеки сөйлем элементлери изертленеди. Солай етип, "Фаньян"ның тийкарғы мәксети диний китабый тилди емес, ал аўызеки сөйлеў тилин баянлаў болып табылады. Автор "Фаньян"да сөзлердин пайда болыў, қолланыў аймағы туўралы түсиник берип, кытай диалектологиясына тийкар салады.

Әйемги кытай тил билиминдеги Сю Шэньнің "Шовэнь цзецзы" "Әпиўайы белгилерди баянлаў, қоспа белгилерди түсиндириў" мийнети ең тийкарғы мийнетлерден есапланып, бизин эрамыздың 100 жыллары жазып питкерилген. Сю Шэнь 9353 иероглифтин сөзлигин дүзди. Бул тематикалык сөзлик емес, ал шәртли белгилер, яғный иероглифлердин сыртқы формасы тийкарында дүзилген сөзлик болып, онда иероглифлердин аңлататуғын мәниси екінши орынға шығады, яғный алфавитлик сөзлик принциби қолланылған. Автор 540 элементти хәр қыйлы комбинацияларда қолланыў арқалы 10 000 ға жақын иероглифтин аңлататуғын мәнилерин көрсетеди. Улыўмалык элементи болған иероглифлер сөзликтин өз алдына бөлими ретинде бериледи. Бөлимлер белгилердин курамаласыў дәрежесине қарай орын тәртибинде берилген. Кытай тилиндеги белгилерди системаластырыўдың бул принциби бир неше иероглифлерге ортақ болған элементлерди (бу) анықлады.

Солай етип, "Шовэнь цзецзы" кытай тили бойынша дәслепки грамматикалык тәлиймат болыўы менен баҳалы. Кытай жазыўын системаластырыў мәксетинде Сю Шэнь тәрөпинен иероглифлер категориясы теориясы жаратылды. Сю Шэнь бундай категориялардың алтаўын атап өтеди: көркемлеў, силтеў, иедографиялык, фонографиялык, түри өзгерген хэм басқа тиллерден өзлестирилген иероглифлер.

Көркемлеў категориясына мысаллар: күн, қуяш, -ай, силтеў категориясына мысаллар - -бир, = "еки", = -үш х.т.б.

Әйемги Кытай тил билиминдеги келеси мийнет "Шимин" (Атамаларға түсиник) деп аталады. Бул мийнет бизин эрамыздың екінши әсиринде Лю Си деген адам тәрөпинен дүзилген сөзлик. "Эрья"дағы сөзлерди бериўдин тематикалык принциби бул сөзликте де басшылыққа алынған.

Бул сөзликтин "Эрья"дан өзгешелиги автор хәр бир атаманы этимологиялык көз қарастан изертлейди. Сонлықтанда бул мийнет "Атамаларға түсиник" ямаса "Диний текстлердин этимологиясы" деп аталады. Бул сөзликтин "Шовэнь цзецзы"дан өзгешелиги- онда иероглифлердин ишки формалары хэм этимологиясы сөз етилсе, "Шимин"де иероглифлердин айтылыўына тийкарғы дыққат аўдарылады. Лю Сидин пикири бойынша, атамалардың келип шығыўы туўралы ҳақыйқатлықты яғный этимонды, графика; яки шәртли таңбадан емес, ал иероглифлердин айтылыўынан хэм мәнисинен излеў керек. Лю

Си тәрәпинен усынылған этимологиялық принцип қытай филологиясы тарихында "Шэнсюнь" (айтылыұды таллау) атамасын алды. "Эрья", "Фаньян", "Шовэнь цзецзы", "Шимин"-бул төрт мийнет қытай лингвистикасының тийкарын салған мийнетлер болып табылады.

Қытай тилинде сөз жасалыу тийкарынан еки түбир морфеманың дизбеклесиуи, жаңа комбинацияларда келиуи аркалы иске асады. Мысалы, ауыз + ийт, = ийттиң үриуи, суу +көз, = көз жас.

Қытай тилинің толық сөзлигинде 40 000 аслам иероглиф бар.¹ Сонлықтан Қытай тилинде жазба сауатлылықты ийелеу көп уақытты хәм мийнетти талап етеди. Сонлықтанда 1956 жылы Қытай мәмлекетлик Кеңеси қапталындағы арнаулы комиссия латын графикасына тийкарланған жазыуға өтиу бойынша қарар қабыл етти. (Проект фонетического алфавита китайского письма). Бирақта қытай иероглиф жазыуын латын графикасына тийкарланған жазыуға өткеріуде көплеген қыйыншылықлар ушыраспақта.

Тибет жазыуының қәлиплесиуи

VII әсирде Тхон-ми Самбхоту деген илимпаз тәрәпинен тибет графикасының тийкаргы принциптери ислеп шығылған.

VI әсирдің ақырында Тибетте орайласқан мәмлекетлик дүзим пайда болып, тибетлилер буддизм динин қабыллайды. Тибет мәмлекетиниң өзине тән жазыуын қәлиплестириу мәксетинде Тхон-ми Самбхоту деген илимпаз Индияға жибериледи. Ол Индияда санскрит тилин хәм ески хинд жазыуын үйренеди. Қайтып келгеннен кейин Орайлық хәм Арқа Индияда VII әсирде қолланыуда болған ески хинд жазыуының графикалық үлгисинде тибет жазыуын қәлиплестирди, ислеп шықты. Тхон-ми тибет жазыуын пайда етти, сегиз бөлимнен ибарат тибет тили бойынша грамматикалық трактат дәретти, буддизм динине байланыслы китапларды биринши болып тибет тилине аударма жасады.

Солай етип, славян жазыуын қәлиплестириуде Кирилл хәм Мефодей, армян жазыуын қәлиплестириуде Месроп Маштоцтың хызмети қандай болатуғын болса Тхон-мидиң тибет жазыуын қәлиплестириудеги хызмети сондай.

ӘЙЙЕМГИ ГРЕК ТИЛ БИЛИМИ

Тил мәселесине байланыслы Грецияда пайда болып бизиң дәуиримизге келип жеткен жазба материаллар бизиң эрамызға шекемги V әсирге туура келеди. Бул материаллар **Гомердің** "Илиада", "Одиссея" дәстанларының тилин изертлеу менен байланыслы. Бул дәстанлардың тили грек сөйлеу тилинен алыслаган, түсиниксиз бола баслаган. Грек илимпазлары соларды изертлеу менен шуғылланған. Бул жағынан қарағанда хинд тил билими менен грек тил билиминиң пайда болыуына тәсир жасаған факторлар уқсас.

Грек лингвистикасы 2 дәуирге бөлинип изертленеди. Оның бири- философиялық дәуир, екіншиси-филологиялық дәуир.

Биринши дәуир б.э. ға дейинги V-III әсирге туура келеди. Онда тил мәселелери лингвистикалық көз-қарастан емес, философиялық көз-қарастан сөз етилген. Онда конкрет тил фактлерине сүйенбей, абстракт болжау, философиялық жуўмақлар жасау менен шуғылланған. Онда зат пенен оның атамасы, олар арасындағы қарым-қатнас; тилдің қалай пайда болғаны, тилдің грамматикасы менен логика арасындағы қарым-қатнас мәселелери изертленген.

¹ Алексеев В.М. Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация-Л, 1932: Сердюченко Г.П. Китайская письменность и ее реформа. —М. 1959.

Әйемги Грецияда тил проблемаларын үйрениў философиялық бағдарда қәлиплести. Хинд тил билиминде тил кубылысларын үйрениўге эмпирикалық қатнас жасалса, әйемги Грецияда тил билими мәселелери философлар тәрәпинен улыўма философиялық мәселелердиң бири сыпатында үйренилди. Еки лагерге (материалистлер хәм идеалистлер) бөлінген антик дәўирдиң философлары арасында бир неше әсирге шекем даўам еткен тартыслардың тийкары-сөз, зат хәм олардың аты арасындағы қатнас мәселеси болды.

Бул илимий тартыслардың тийкарғы мазмуны зат бурын пайда болған ба, я оның атамасы бурын пайда болған ба? Заттың қәсийетине қарай оған атама бериле ме, ямаса сөз бенен затты атаў белгили бир келисим тийкарында иске асама?, деген сораўларға жуўап табыўда болды. Бул тартысларда Гераклит, Демокрит, Протагор, Эпикур х.т.б. философлар хәр қыйлы позициялардан қатнас жасады.

Затлардың өз атамасына қатнасы жөнинде грек илимпазлары еки топарға бөлинди. **Героклит** баслаған топар заттың атамасы оның тәбиятынан келип шығады, сөз тәбияттың туўындысы деп санады; **Демокрит** баслаған екинши топар оған қарама-қарсы зат пенен оның атамасы ортасында тәбийий байланыс болмайды, олар ортасындағы байланыс тосыннан, шәртли байланыс деп жуўмақ шығарды.

Әйемги грек философларынан Платон өзиниң диалог формасында жазылған "Кратил" деген мийнетин бул машқалаға бағышлады. Бул мийнетте Кратил менен Гермогенниң өз-ара диалогында жоқарыдағы еки көз қараслардың унамлы тәрәплери кең түрде талқыланады. Диалогтың жуўмағында еки көз қарастыда абсолют дурыс деп есаплаўға болмайды, деп екилениўшилик пенен мәселесини шешпекши болады.

Платонның "Кратил" мийнетиниң лингвистика тарийхындағы илимий әхмийети-логикалық тийкарда сөзлерди сөз шақапларына классификация жасайды. Платон тийкарынан еки сөз шақабы бар екенлигин көрсетип, атаўыш сөз шақабы хәм фейил сөз шақапларын атап өтеди.

Уллы грек философларының бири Аристотель өзиниң "Поэтика" мийнетинде адамзат тили, сөйлеўи мәселеси туўралы айта келип, "Хәр қандай сөз бенен баянлаўда төмендеги бөлеклер бар: элемент, буўын, дәнекер, атлық, фейил, ағза, сеплик, гәп" деп көрсетеди. "Элемент-бул бөлеклерге бөлинбейтуғын ең майда сес, бирақ хәр қандай сес емес, ал оннан мәнили сөзлер пайда болатуғын сес".

Аристотель "Поэтика" мийнетинде тийкарғы еки сөз шақабы-атаўыш хәм фейил сөз шақабы бар екенлигин көрсетсе, ал, "Риторика" мийнетинде үш сөз шақабы бар екенлигин (атаўыш, фейил, көмекши сөзлер) көрсетип өтеди. Атаўыш хәм фейил сөзлер мәни билдиреди, ал көмекши сөзлер грамматикалық хызмет атқарады деп көрсетеди.

Ески рим хәм орта әсирлердеги грамматистлер хәм философлар-Варрон, Элий Сило, Сенека, Августин, Трифон, Нигидий Фигул х.т.б. мийнетлерине сөздиң ҳақыйқый мәнилерин анықлаўға умтылыўшылық көзге тасланады хәм лингвистикалық жаңа тараўы болған-этимологияға¹ тийкар салынды.

АЛЕКСАНДРИЯ ГРАММАТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Бизиң эрамызға шекемги III, II әсирлерде Александрия грамматикалық мектеби пайда болды. Александрия грамматикалық мектеби тил билими тарийхында классикалық дәстүрдиң раўажланыўы менен Египет мәмлекетинде, оның пайтахты Александрияда қәлиплести. Бул мектептиң ўәкиллери өз ўатаны Грециядан алыста жасағанлығы себепли әйемги грек мәдениятының даңқлы дәстүрлерин сақлаў, грек әдебий тилинде жазылған жазба естеликлерди сақлаў хәм оны сыртқы тәсирден қорғаў мәселелери менен шуғылланды.

¹ Этимон-шынлық, логос-илим

Бул өз гезегинде филологиялық илимлердің раўажланыуына тәсир жасады, грамматика өз алдына тараў сыпатында қәлиплесе баслады. Александриялылар тил мәселелерин философиялық позициядан анықлаўға өз пикирлерин билдирди. Өзлеринен алдыңғы грек философларының "аномалия" туўралы пикирлерин терең үйренип өзлериниң илимий тартысларының орайлық мәселелериниң бирине айландырды. "Аномалия" термини арқалы зат хәм оның аңлататуғын сөздің сәйкес емеслиги түсиниледи. Мәселен "тасбақа" сөзи арқалы бул хайўанның еркеги де, урғашысы да түсиниледи, яғный аномалия қубылысы пайда болады. Бул тартыс философлардан грамматистлерге өткеннен кейин "аномалия" ҳаққындағы пикирге қарсы аналогия ҳаққындағы тәлийматты қойды, яғный тилде үстемлик етиўши принцип хәр қандай сөздің улыўмаластырыўшылық қәсийети болады, аналогия пайда болады. "Анамалистлер" менен "аналогистлер" арасындағы тартыслардың нәтийжесинде анықланған тил фактлери систем грамматиканы дүзиўге материал болып хызмет етти. Бул систем грамматикада аналогиялық грамматикалық анықламалар менен бирге аномалия туўралы да мағлыўматлар берилди.

Александрия грамматикалық мектебиниң ең көрнекли ўәкиллери-Аристарх хәм оның шәкиртлери Дионисий Фракийский, Аполлоний Дискол хәм оның баласы Геродиан болды. Тилекке қарсы бул илимпазлардың мийнетлериниң толық қол жазбалары сақланбаған, айырым үзиндилер хәм басқа авторлардың мийнетлеринде олар туўралы мағлыўматлар сақланған. Бул мағлыўматларға қарағанда, Александрия грамматикалық мектебиниң тийкарғы бағдарлары төмендегилер:

Антик дәўирдің грамматистлерине салыстырғанда Александрия грамматикалық мектеби ўәкиллери тилдің сеслик тәрәпине терең дыққат аўдарған (бәри бир ески хиндлерге салыстырғанда төмен). Сеслерге сыпатлама бериўде физиологиялық аспектке салыстырғанда акустикалық тәрәпине көбирек дыққат аўдарады. Александриялылар сес хәм хәриптиң айырмашылығын үйренип, сеслерди даўыссыз хәм даўыссыз сеслерге ажыратады. Қысқа хәм созымлы даўыссызларды көрсетеди.

Сөз байланыслы сөйлеўдің ең майда бөлеги. Гәп хәм сөйлеў-тамамланған пикирди аңлататуғын сөзлердің бирикпеси деп көрсетиледи. Александриялыларда сөз шақаплары хәм морфология туўралы тәмиймат кең түрде сөз болады.

Аристархтың классификациясы бойынша сегиз сөз шақабы бар: атлық, фейил, келбетлик фейил, ағза (таңлақ), алмасық, дәнекер, рәўиш, жанапай.

Аристархтың шәкирти Дионисий Фракийский атлық сөзлерге төмендегише анықлама береді: Атлық сепленетуғын сөз шақабы, дене хәм затты аңлатады (дене, тас, зат) улыўмалықты хәм жеккеликти аңлатады. Мәселен, улыўмалық "адам", жеккелик "Сократ". Ол атлық термини арқалы келбетликлерди де көрсетеди.

Фейил-деп жазады автор, -сеплиги жоқ сөз шақабы, хәрекетти, қайғырыўды билдиреди, ўақыт, бет, сан категориясына ийе. Ол бес мейилди көрсетеди: тилек, буйрық, анықлық мейил, бағыныўшы мейил, белгисиз мейил;

Үш санды көрсетеди: бирлик сан, екилик сан хәм көплик сан;

Үш бетти-көрсетеди: 1-бет сөйлеўши, субъект, 2-бет сөйлеўдің кимге бағдарланғанын билдиреди, 3-бет сөз ким ҳаққында баратырғанын аңлатады деп атап өтеди. Дионисий Фракийский фейилдің мәхәллери туўралы төмендегилерди жазады: Хәзирги, келер хәм өткен мәхәл. Соның ишинде өткен мәхәлдің төрт түрин көрсетеди. "Келбетлик фейилге өзінде фейилдің хәм атаўыш сөзлердің белгилерин жәмлеген сөзлер киреди"-деп атап өтеди.

"Ағза-алдында хәм кейнинде сепленген атаўыш сөзлер туратуғын сепленетуғын сөз шақабы";

"Алмасық-белгили бир бетти көрсететуғын, атаўышлардың орнына қолланылатуғын сөзлер";

"Рәуиш-фейил менен дизбеклесип келетуғын, фейил хаққында түсиник беретуғын сепленбейтуғын сөз шақабы"; Дионисий Фракийскийдің сөз шақаптарына берген анықтамалары усылардан ибарат. Оның синтаксис бойынша пикирлери морфологиялық курылыс бойынша билдирген пикирлериндей кең хәм терең емес.

Ески римлилердің тилди изертлеўге қосқан үлеси онша көп емес. Римли илимпазлардың ишинде ең тийкарғысы Марк Теренция Варрон болып, Александрия грамматикалық мектеби принциптерин латын тилине қолланыў бойынша жумыслар алып барды. Антик дәўирдеги грамматикалық терминология латын тилиндеги түринде әсирден әсирлерге өтип ҳәзирге шекем қолланылып келмекте. Бул ески рим грамматистлери Доната хәм Присцианның әпиўайы, түсиниўге жеңил тил менен жазылған грамматикалық трактатларының орта әсирлерде Европада кең таралыўы нәтийжесинде иске асты. Себеби орта әсирлерде Европа мәмлекетлеринде католик диний китапларының тили хәм илимпазлар арасында халықаралық тил сыпатында латын тили қолланыўда болды.

Тил туўралы антик дәўир илими таң қаларлықтай жетискенликлери менен бирге айырым кемшиликлерине де ийе. Әйемги ҳинд тил билиминдегиде тилдің тарийхый раўажланыў басқышларын түсинбеди, тилди үйрениўде грек ямаса латын тили менен шекленип, ең болмағанда усы еки тилди бир-бирине салыстырмалы бағдарда үйрениўге умтылмады. Антик дәўир грамматистлериниң философлардан ғәрезлилиги, яғный улыўма философиялық мәселелердің бир сыпатында үйренилиўи кейинги орта әсирлерге де өзиниң тәсирин тийгизди, грамматикалық категорияларды логикалық категориялардың курамында қарады. Тил туўралы антик дәўир илими өзине тән болған бул өзгешеликти кейинги әсирлерге мийрас етип қалдырды.

Бирақ соның менен бирге, Вильгельм Томсенниң айрықша атап көрсеткениндей, "XIX әсирге шекем Европа грамматикалық системасы грек лингвистикалық тәлийматы тийкарында раўажланды".¹

АРАБ ТИЛ БИЛИМИ

VII-XIII әсирлерде араб тил билиминиң жетискен табыслары изертлеўшилерди көпшилик жағдайда таң қалдырады. Европа илимпазлары арасында тек араб тилбилими емес, улыўма араб илимине гуманланыўшылық пенен қараў фактлери ушырасады. Олар араб илиминиң табысларын тән алғысы келмей, араблар тек антик дәўирдің мәдений байлықларын өзлестирип өзлеринде сақлап қалды хәм арадан әсирлердің өтиўи менен Европаға жеткерип берди. Араблардың хызмети усының менен шекленеди деген көз-қарасқа исендирмекши болады. Араб илими хәм мәдений мийрасларын дыққат пенен терең үйрениў бул натуўры көз-қарас екенлигин көрсетеди. Араблар әйемги дәўирдің мәдений байлықларын тек ғана сақлаўшылар емес, ал география, тарийх, математика, астрономия, медицина ҳ.т.б. илим тараўлары бойынша дөретилген илимий мийнетлери менен дүнья жүзилик мәдениеттің раўажланыўына үлкен үлес қосқан. Араб илимпазларының мийнетлери олардың (араб илимпазларының) терең билимли хәм мийнет сүйгиш илимпазлар болғанлығын дәлиллейди.

Арабларда да әйемги ҳиндлердеги киби тил туўралы илимнің пайда болыўына халықтың аўызеки сөйлеў тили менен диний китаптардың тили ортасындағы айырмашылық болыўы хәм оның үйрениў зәрүрлиги тәсир етти. Және де ислам дининдеги қәсийетли китап есапланатуғын "Куран"ның араблардан басқа ислам дининдеги халықларға түсиникли болыўы ушын, екинши тәрептен классикалық араб тилин көп санлы араб диалектлериниң, сондай-ақ араблардан басқа халықлардың тиллериниң тәсиринен қорғаў ўазыйпасы буған белгили дәрежеде тәсирин тийгизди. Бул

¹ Томсон. История языковедение до конца XIX в., М. Учпедгиз, 1938, с. 25

әмелій ұазыйпаларды шешиў барысында араблардың тил туўралы илими әйемги Индия хәм Грецияға салыстырғанда басқаша жол менен раўажлана баслады.

Әйемги ҳинд, грек грамматикалық тәлийматының тил туўралы араб илимине тәсири сезилгени менен олардың көшirmеси сыпатында баҳалаў кәте болған болар еди. Араб тилинің қурылысы бир тәрептен ҳинд тилинен, екінши тәрептен грек тилинен пүткиллей өзгешеликлерге ийе.

Араб тил билиминің өзине тән өзгешеликлеринің бири семит тиллеринің фонетикалық, морфологиялық хәм лексикалық қурамын терең хәм майда тиллик қубылысларды хәр тәреплеме баянлаўы жағынан ажыралып турады.

Солай етип, грек тил билиминдеги улыўма тиллик категорияларды, ҳинд тил билиминдеги тил қубылысларын баянлаўдың улыўмалық принциптерин басшылыққа ала отырып араб филологлары оларды жаңа мазмун менен толықтырды.

Дәслепки грамматикалық мийнетлер Евфрат хәм Тигр дәрьялары бассейниндеги күшли раўажланған цивилизация-ошақлары Басра хәм Куфа қалаларында пайда болды. Басра хәм Куфа қалаларында еки грамматикалық мектеп пайда болды. Бул еки мектеп ўәкиллери бир-неше әсир даўамында бир-бири менен илимий тартыслар тийкарында раўажланды.

Араб тил билиминің тийкарын салыўшы Халиль-Ибн-Ахмад аль-Фарахиди (791 жылы қайтыс болған) есапланады. Оның "Китаб-аль-айн" (Айна Китабы) мийнети араб тили бойынша дәретилген түсиндирме сөзлик.

Ислам тарийхында Оспан халифалық еткен 644-656 жыллары Кураны Кәримнің аятларын хатқа түсириў, системаға салыў хәм Куранның нұсқаларын көбейтиўге тапсырма болады. Бул ұазыйпаларды орынлаў барысында Куранның текстин дурыс оқыў, ондағы хәр бир сүрениң, сөздің аңлататуғын туўра хәм аўыспалы мәнилерин үйрениў хәм түсиник сөзлерин жазыў зәрүрлиги туўылады. Мухаммед пайғамбардың күйеу баласы Әлий халифалығынан он жылдан соң Абул-Асвада деген илимпазға курандағы сүрелерге хәр қыйлы түсиник бериўге тыйым салыў, оның дурыс оқылыў хәм айтылыў нормаларын ислеп шығыў ушын лингвистикалық изертлеў жүргизиў тапсырылды.

Басра хәм Куфа мектеплери ўәкиллери Куранның оқылыўы бойынша ислам дүньясында тән алынған жети үлгинің екеўин дәретти. Биреўин Куфа мектеби ўәкили ал-Кисай, екіншисин Басра мектеби ўәкили Абу-Әмир Инб ал-Алла дәретти. Куранның үлгили түрде оқылыўы хәзирги дәўирде де өз әҳмийетин жоғалтқан жоқ, пәттиң түри бойынша музыкалы тиллерге киретуғын араб тилинде хәр бир сөзди тәсирли етип жеткериў сеслерди қысқа хәм созымлы артикуляцияда айтыў мәселелерине байланыслы.

796 жылы Сибавейхидың (оның толық исми-шәрипи Абу-Бишр Амр Ибн Усман Ибн Канбар ал-Басрый) араб филологиясында грамматикалық тәлийматқа тийкар салған "ал-Китаб" мийнети дәретилди. "Ал-Китаб"ты түсиниў ушын Басра хәм Куфа лингвистикалық мекетеплери ўәкиллеринің илимий тартыслары мәселелерин билиў талап етиледі. Бул еки мектеп ўәкиллери арасындағы тартыслар фактлер тийкарында араб тили системасын баянлаў хәм нормаластырыў мәселелерине байланыслы. Ислам дүньясында тилдің пайда болыўы туўралы диний-философиялық бағдарда пикирлер тартысы болды. Араб филологиясында тилдің пайда болыўы туўралы үш түрли көз-қарасты көрсетиў мүмкин: а) Тил алла-таала тәрәпинен адамға инәм етилген; б) Тил адамзат жәмийетинің дәслепки басшылары арасындағы келисим тийкарында пайда болған; в) Адамға алла-таала тәрәпинен тилдің тийкарғы аз сандағы элементлери жиберилген, соң адамзат тәрәпинен тил раўажландырылған. Басра хәм Куфа лингвистикалық мектеплер арасындағы илимий тартыслар сондай-ақ, грамматика мәселелери әтирапында болды. Куфа лингвистикалық мектеби ўәкиллери-түбир феийл деп биринши бет, хәзирги мәхәл, бирлик санда хәм мужской родтағы феийлдерди есаплаў керек десе, басра лингвистикалық мектеби ўәкиллери қосымша мәни билдирмейтуғын грамматикалық категорияларды есаплайды.

Басра хәм Куфа лингвистикалық мектеплериниң тийкарғы ўәкиллери төмендегилер:

Куфа мектебиниң тийкарын салыўшы Абу Жафар Мухаммед Ибн ал-Хасан Ибн Аби-Сара ар-Руаси болып табылады. Оның шәкиртлери ал-Кисаи, Абу Закари Яхьи ибн Зияда ибн Абдулла ибн Манзура ад-Дайлами ал-Фарры. Куфа лингвистикалық мектебине Басра хәм Куфа мектеплери ортасындағы өзгешеликлери туўралы трактаттың авторы, белгили грамматист Абул-Аббас-Ахмед Салабанийды да киргизеди. Басра мектебиниң тийкарын салыўшы Абу Амир ибн Умар ас-Сакафи болып есапланады. Ол грамматикалық өнер туўралы мийнет дөреткен Абул-Асваданың шәкирти. Абул-Асваданың екінши шәкирти де, басра мектебиниң көрнекли ўәкиллериниң бири болып жетилиседи. Ол Әбиў-Абдрахман-ал-Халил ибн Тамилма ал-Фарахиди.

Сивабейхидың "ал-Китаб" мийнетинде булардан басқа -ал-Мазини, Абул-Хасан ал-Ахфаш ал-Авсат, ад-Дабби, Хамид ал-Ахфаш ал-Акбар, Салых ибн Исхак ал Джарми х.т.б. илимпазлардың аты көрсетилген.

Басра мектебиниң көрнекли ўәкили, миллети бойынша парсы, Сивабейхи аль-Фарахидидың шәкирти болып табылады. Оның тийкарғы мийнети "Аль-Китаб" деп аталады. Бул мийнет араб тили грамматикасы бойынша усы ўақытқа шекемги изертлеўлерди жуўмақтастырыўшы, белгили бир системаға түсирген мийнет. Сивабейхи өзиниң бул мийнетинде хәр бир грамматикалық категорияларға кең түрде анықлама береді. Бул анықламаларды тастыйықлаў ушын қуран хәм ески поэзиялық шығармалардан 1000 аслам мысаллар келтиреді. Сивабейхидиң жоқары илимий дәрежеде жазылған бул мийнети тек Басра мектеби ўәкиллери тәрәпинен ғана емес, ал Куфа лингвистикалық мектеби ўәкиллери арасында да мойынланған. Оның грамматикалық тәмийматының системаға түсирилип жуўмақланғанлығы соңғы әсирлердеги араб филологлары тәрәпинен тән алынған.

ЗАМАХШАРИЙДЫҢ "МУХАДДИМАТ-АЛЬ-АДАБ" МИЙНЕТИ

"Мухаддимат-аль-адаб" ("Әдеплиликке кириспе") мийнети лексикографиялық сөзлик болып табылады. Авторы-Абдулқасым **Махмуд Ибн Омара**. 1075 жылы 19-март күни Хорезм ўалаятында хәзирги Туркменстанның Ташаўыз ўалаяты аймағында Замахшар аўылында туўылған. 1144 жылы 14-апрельде Ургенч қаласында қайтыс болған. Усыған байланысly Абдулқасым Ибн Омар Аз-Замахшарий деп аталады. Ол хат таныўды, китап оқыўды өзиниң әкесинен үйренген. Әкеси имам катиб болған. Буннан соң Хийўада Абу Мударға шәкирт болады. Ол араб тиллери бойынша өз заманының саўатлы адамы болған. Соң Бухара медресесинде илимин тереңлестирген. Бухарадан соң Бағдатқа, оннан Мәкке-Мәдийнаға барып еки жыл жасайды. Шайыхлық дәрежеге жетиседи. Замахшарий өзиниң ден саўлығының төменлигине қарамастан (бир аяғы ақсақ болады) Ургенч қаласындағы бир медреседе хат көшириўши катиб болып ислеген. Өз заманының билимдан саўатлы адамларынан көп билим хәм тәжирийбелерди үйренип Замахшарий өз дәўириниң талантлы шайыры хәм мәдений хызметкери болып жетилиседи. Араб тилиндеги китапларды терең үйрениўи нәтийжесинде араб грамматикасы хәм лексикасы, араб поэзиясы хәм стилистикасы бойынша илимий трактатлар жазған.

XII әсирдиң басында Замахшарий хажыға барып, Мәккеде еки жыл жасап келгеннен кейин "Мухаддимат-аль-адаб" мийнетин 1137 жылы жазып тамамлаған. Өзиниң бул мийнети 1127-1156 Хорезм мәмлекетин басқарып турған Абдул Музаффар Атсыз деген патшаның хұрметине арнап жазған. "Мухаддимат-аль-адаб" мийнетиниң еки көширме нұсқасы сақланып қалған. Бириншиси, 1305 жылы көширилген нұсқасы, екіншиси, 1492-жылы көширилген нұсқасы. Мазмұны бойынша бул мийнет арабша-туркше-монголша жазылған сөзлик. Замахшарийдың бул сөзлигиниң жетискенлик тәрәплериниң бири

сөзликте берилген сөзлер алфавит тәртібинде берилген. Сөзлердің туұра хәм аўыспалы мәнилери туұралы түсиник береді. Аўыспалы мәнилердің пайда болыў себебин тусиндиреди. Сондай-ақ, сөз шақаплары туұралы тусиник берилип тийкарғы үш сөз шақабы бар екенлигин айтады. 1. Исм-атаўыш сөзлер, 2. фейил, 3. көмекши сөзлердің, хәм фейилдің сеплениў үлгилерин көрсетеди. Сондай-ақ бул сөзликте 3500 дей сөзлер, араб нақыл-мақалларының дизими берилген. Замахшарий өзиниң кейнинде 50 ден аслам мийнетлер қалдырған. Араб грамматикасы бойынша "Ал-Муфассал-фи санъат ал-иъраб" мийнетин автор Мәкке қаласында 1121 жылы жазған, мәниси "Флексия өнери ҳаққында толық китап" дегенди билдиреди. Бул китап араб тили грамматикасын үйрениўде әҳмийетли қолланба сыпатында шығыс хәм батыс мәмлекетлеринде абырайға ерискен, қолланыўда болған.

Замахшарийдың буннан басқа да "Ал-муҳажат бил-масоил ан-наҳвия ав-аҳажий ал наҳвия" (Грамматика мәселелерине тийисли жумбақлар), "Ал-унмузаж фин-наҳвиж" (Грамматикалық үлгилер ҳаққында), "Самийм ул-арабия" (Араб тилиниң негизи), "Ал-муъжам ал арабий ал фарсий" (Арабша-парсыша топләм), "Ал-муфрад ва-л-муаллаф фин-наҳви" (Грамматикада бирлик хәм көплик), "Дийван ут-тамсийл" (Ассимиляция ҳаққында китап), "Шарх, абйат китаб Сибавейх" (Сибавейхи китабы бәйитлериниң шәрҳи) мийнетлери бар.

Замахшарийдың бул мийнети 796 жылы қайтыс болған белгили араб тилшиси Сибавейхидиң араб тили грамматикасы бойынша жазылған "Ал-китаб" мийнетинен кейин екинши орында турады. Хәтте Сирия хәкими Музафариддин Мусса кимде-ким аз-Замахшарийдың бул мийнетин ядтан билсе, оған 5000 гүмис теңге пул хәм сарпай жабыўға ўәде берген. Бир қанша адамлардың Замахшарийдың бул мийнетин ядлап саўғаны алғанлығы дереклерде келтириледі. "Ал-Муфассал" мийнетиниң бир қол жазба нұсқасы Ташкентте Беруний атындағы Шығыс таныў институтының қол жазбалар фондында 5198-шифры менен сақланады. Бул мийнет 1873-жылы немис тилине аўдарма жасалған. Бул мийнеттиң биринши баспасы 1859 жылы Кристьянада илимпаз Ж.Р. Брош тәрәпинен жәрияланған.

"Ал Муфассал" дың көп санлы комментарияларының ишиндеги ең кең тарқалған 1158-1245 жыллары жасаған сириялы грамматист Муўаффақ аль-Халабий тәрәпинен жазылған комментария болып есапланады. Бул комментария 1882-жылы Леипциг қаласында еки том түринде жәрияланған.

Замахшарийдың "Ал-муфассал" мийнети қурылысы бойынша төрт бөлимнен ибарат: 1) Исм, 2) фейиллер, 3) көмекши сөзлер, 4) исм, фейил, көмекши сөзлер аралас қолланған ҳалатлар.

Араб илимпазларының тил билими тарыўындағы табыслары төмендегилерден ибарат: Әййемги ҳинд, грек грамматистлеринен өзгешелиги араблар сес хәм ҳәриптиң, сөйлеў тили менен сөйлеў сесиниң графикалық символының өз-ара айырмашылығы, тил сеслерин айтыў менен оларды жазыўдың айырмашылығын анықлады. Сеслерге сыпатлама бериўде физиологиялық принципке сүйенеди, акустикалық тәрәпиде белгили дәрежеде басшылыққа алынды.

Сибавейхи араб тилиндеги 29 даўыссыз сестиң 16 жасалыў орнын көрсетеди, соған сәйкес араб тилиндеги сеслерди классификация жасайды. Араб тил билиминде фонетикалық изертлеўлердиң раўажланыўына белгили дәрежеде Куранды кирәтке салып оқыўға байланыслы сеслерди созымлы хәм қысқа айтыўға қойылатуғын талапларда өзиниң тәсирин тийгизген десек қәтелеспеймиз.

Сөзлерди сөз шақапларына классификация жасаўда Аристотель классификациясын басшылыққа алады хәм үш сөз шақабы фейил, атаўыш хәм көмекши сөзлер бар екенлигин тән алады.

Араб тилшелеринин жетискенлик тәреплеринин бири-семит тиллери ушын характерли болған, ишки флексия кубылысы тийкарында өзгериске ушырайтуғын үш даўыссыз сестен туратуғын түбир морфема түсинигин анықлаўы болып табылады.

Өне усы морфологиялық категория XVIII-XIX әсирлердеги европа лингвистлеринин грамматикалық тәсийматына, анықырағы Ф. Бопптың салыстырмалы-тарийхый тилбилимине үлкен тәсирин тийгизди.

Араб филологлары тилдеги аналогияның орны, сөзлерди қолланыў жийилиги туўралы айқын пикирлер билдирди. Араб грамматикасында да ҳинд хәм грек тилбилиминдеги киби синтаксис ең аз изертленген тараў.

Араб тил билиминин ең жоқары жетискенликлеринин бири лексикография тараўы болып есапланады. Араб лингвистлери оғада бай лексикалық материаллар жыйнады. Синонимлер сөзлиги, түсиндирме сөзлик, сийрек ушырасатуғын сөзлер сөзлиги, өзлестирилген сөзлер сөзлиги, еки тиллик сөзликлер дүзген. Мәселен, қылыш сөзинин 500 синонимин, арыслан сөзинин 500 синонимин, түйе сөзинин 1000 синонимин жыйнап араб тилинин лексикалық байлығын атап көрсетеди. X әсирдин талантлы филологларының бири Хамза аль-Исфাহани "бахытсызлық" сөзинин 400 синонимин таўып, бахытсызлық "атамасының өзи бахытсызлық" деп атап өткен еди.

Ана тилинин сөзлигин дүзиўде араб тилшелери көп мийнет етти. Аль-Фирузабади деген илимпаз Камус (океан) деп аталған 60 томлық сөзлик дүзген.

Булардан басқа X әсирдин ақырында Аль-Джаухари деген илимпаздың 40 000 сөзден ибарат "Сыхак" деген, Аль-Герави деген илимпаздың 10 томнан ибарат "Лексикологияға жетилисиў" деп аталған сөзликлери дүзилген. Бул сөзликлерде сөзлер араб альфавити тийкарында берилген.

Араб тил билиминдеги басқа хәм куфа мектеплеринин ўәкиллери де ислам дининин тийкаргы жазба естелиги есапланатуғын "Қуран"ның тилин, соның менен бирге көпшилик жағдайда сөйлеў тили нормаларын үйренди. Бул әйемги дәўирдеги ҳинд, қытай, грек, рим лингвистикасында ушыраспайтуғын кубылыс.

ТҮРКИЙ ТИЛ БИЛИМИНИН ТИЙКАРЛАРЫ. МАХМУД ҚАШҒАРИЙДЫН "ДЕВАНУ-ЛУҒАТ-ИТ-ТҮРК" МИЙНЕТИ

Махмуд Қашғарийдың "Девану-луғат-ит-түрк" мийнети XI әсирде жасаған түркий қәўимлеринин тилинен мағлыўмат бериўши бақалы мийнет болып табылады. Автордың толық аты-Махмуд Ибн-ал-Хусаин. "Девану-луғат-ит-түрк" деген атамасы бизин тилимизде "Түркий тиллеринин сөзлиги" деген мәнини билдиреди.

Бул мийнеттин қашан жазылғаны туўралы мағлыўматлар, мийнеттин III том, 166-бетинде ушырасады: "төрт мәртебе көзден өткерип тексергеннен соң хижрий жыл есабында 466 жылы, яғный 1072 жылы жазып питкерилди", деп жазады автор.

"Девану-луғат-ит-түрк" тин қол жазба нускасының тек бир данасы сақланған. Хәзир бул қол жазба нуска Стамбулдағы миллий китапхананың Әли Әмири фондында сақланбақта. Бул қол жазбаны 1266 жылы 1 августта М.Қашғарийдың өзи жазған түп нускадан арадан еки жүз жыл өткеннен кейин сириялы алым Мухаммед ибн Абубакир ибн Абдулфатх ас-Сави (ал-Дамашкий) деген адам көширген, сол көширме нуска бизге келип жеткен. Көлеми 319 бет қағазға жазылған, қағазы қытайда исленген, беккем хәм қалың қағаз. Нусканың айырым жерлери өшкен.

Мийнеттин өзінде қай жерде жазылғаны туўралы мағлыўматлар ушыраспайды, бирақ 1074 жылы Бағдат халифасына берилгени туўралы мағлыўмат бар. Соған қарағанда Махмуд Қашғарий өзинин 40 жылға шамалас түркий қәўимлери хәм қалаларын гезип, атлы, ешекли, пиядалап материалларды жыйнап болғаннан кейин Бағдат шәхәрине келип

сол жерде жыйнаған материалларды системаға салып төрт жыл даўамында жазып питкерген болыўы мүмкин. Бағдатта жазылған деп болжаў жасаўға қосымша тийкар болатуғын нәрсе ХІ әсирде Иракта түркий қәўимлери басым көпшиликти қурайтуғын еди хәм түрк селджүклердиң шығыстан батысқа қарай Ирак, Иран, Армения, Греция жерлерин басып алып атырған ўақыт еди.

Тоғыз әсир даўамында илим ушын белгисиз болып келген "ДЛТ" мийнетиниң нұсқасы ХХ әсирдиң басында табылды. М.Қашғарийдың бул мийнети узақ әсирлер даўамында есап-сансыз араб әдебиятларының арасында табылмай келген еди. "ДЛТ" мийнети араб графикасында, араб тилинде жазылған.

Бул мийнеттиң қалай табылғаны туўралы түрк илимпазы Бесим Аталайдың "ДЛТ" тиң түрк тилине аўдармасында мағлыўматлар ушырасады: Стамбул қаласы саҳафлар базарындағы китапшы Бурхан әпендиге Назиф патшаның хызметшилериниң бири сатылатуғын китап әкеледи. Бурхан әпенди китапты сатыў ушын билимлендириў бөлиmine алып барады. Билимлендириў бөлими 30 түрк лирасына бул китапты қымбат көрип сатып алмайды.

Буннан соң Бурхан әпенди Али Әмири деген бир қанша хат саўаты бар адамға көрсетеди. Али Әмири китаптың қунлы мийнет екенигин көрип 30 лираға сатып алады. Бурхан әпендиге қосымша 3 лира комиссион хызмет хақысын төлейди. Али Әмири китапты алғаннан кейин адамларға бул китаптың әхмийети туўралы көп мәртебе айтса да хеш кимге көрсетпейди. Зийа Гокалп деген баспа хана ийеси көп мәртебе өтиниш етсе де оған бермейди.

Генерал Садриазам Талат пашаның иске араласыўы менен Килисли Ахмед Рифат Билге деген илимпаз хәм баспахана ийеси 1915-17 жыллары үш томнан ибарат китап етип бастырып шығарады. І,ІІ томлары 1915 жылы, ІІІ томы 1917 жылы басылды.

Солай етип, түрк дүнъясының әжайып жазба естеликлериниң бири "ДЛТ" мийнети жоқ болып қәўпинен қутқарылды. Китаптың Али Әмири сыяқлы саўатлы, Килисли Рифат сыяқлы илимге кең қызығыўшы баспаханасына ийесине дус келиўи бул мийнетти жоқ болып кетиў қәўпинен қутқарды, бул олардың түркологияға қосқан үлкен үлеси болып табылады.

М.Қашғарийдың "Девану-луғат-ит-түрк" мийнети 1915-1917 жыллары араб графикасында Килисли Рифат тәрәпинен Стамбул қаласында басылып шыққаннан кейин бул мийнет пүткил дүнъя тилши илимпазлары арасында үлкен қызығыўшылық оятты:

Бреслав қаласындағы университеттиң семит тиллери бойынша проф. Карл Брокельман илимпазлар арасында биринши рет бул мийнетти немис тилине аўдарма жасады хәм 1928 жылы Будапешт-Лейпциг қаласында китап етип бастырып шығарды. Түркияда бул мийнетти түрк тилине аўдарма жасаўға бириншилерден болып кирискен Килисли Рифат болып табылады. Өзиниң билдириўине қарағанда биринши дунъя жүзилик урыстың ақырында яғный 1918 жылы 22 дәптерден ибарат "ДЛТ" мийнетиниң түркшеге аўдармасын билимлендириў министрлигине 120 лираға сатқан. Ол жерден китап болып бастырылып шығарылмаған, Стамбул университетиниң түрк тили хәм әдебияты факультетиниң китапханасына тапсырылған.

1921 жылы Түркияда революция жеңип Мустафа Кемал Ататүрктиң басшылығында Османлы империясын қыйратып, демократиялық жәмийет орнағаннан еки жыл соң бул мийнетти түрк тилине аўдарма жасаў хәм китап етип басып шығарыў зәрүрлиги туўады. Бул жумыс Билимлендириў министрлигиниң хызметкери Салих Рифат бей хәм шайыр Мехмед Акиф бейге тапсырылады. Оларға Стамбулдағы университети китапханасындағы Килисли Рифаттың 22 дәптерден ибарат қол жазбасы да алып бериледи. Бирақ негедур бул жумыс және иске аспайды. "ДЛТ" мийнетиниң аўдармасы таяр болмайды. Буннан соң Коньялы илимпаз Бай Атиф тәрәпинен Түркия Республикасы тил комитетиниң өтиниши менен "ДЛТ" мийнети аўдарма жасалды. Аўдарма жасаўда жиберилген қәте-кемшиликлери ушын бул сапары да китап болып бастырылмады.

1937 жыл бул жумыс Түркия республикасы тил комитетиниң бас секретары Ибрахим Нежип тәрөпинен илимпаз Бесим Аталайға тапсырылады. Ол өзинен бурынғы аўдармалар менен әсиресе Бай Атифтиң 943 бетлик соңғы аўдармасына сын қатнасын жасай отырып бул иске кириседи.

1939 жылы I том, 1940 жылы II том, 1941 жылы III томын Анкарада китап етип басып шығарды.

"ДЛТ" мийнетин аўдарма жасаў өзбек тилшилери арасында филология илимлериниң кандидаты Салих Муталлибов тәрөпинен қолға алынды. 1960 жылы I том, 1961 жылы II том, 1963 жылы III том, 1967 жылы IV томының(индекс), өзбек тилиндеги аўдармасы басылып шықты. 1967 жылы Салих Муталлибовға "Махмуд Қашғарий "Девану-луғат-ит-түрк" мийнетин өзбек тилине аўдарма жасап, тил билимине қосқан үлеси ушын филология илимлериниң докторы илимий дәрежеси берилди.

Буннан соң уйғыр илимпазы Садвакасов М.Қашғарийдың "Девану-луғат-ит-түрк" мийнетин уйғыр тилине аўдарып, еки том етип бастырып шығарды. Демек усы ўақытқа шекем арабша жазылған бул мийнет төрт тилге аўдарма жасалды (немис, түрк, өзбек, уйғыр тиллерине). Бул мийнетти қарақалпақ тилине аўдарма жасаў қарақалпақ тил билиминиң алдында турған әҳмийетли ўазыйпалардың бири.

Автор "Мен түрклер, түркменлер, оғузлар, чигиллер, яғмалар, қырғызлардың қалаларын, аўыл хәм жайлаўларын көп жыллар гезип шықтым, сөзлерин жыйнадым, сөздиң хәр түрли қәсийетлерин үйренип, анықладым. Мен бул ислерди тил билмегеним ушын емес, ал бул тиллердеги хәр бир кишкене тиллик өзгешеликлерди анықлаў ушын иследим". (ДЛТ, 1, 44 бет),-деп жазады. Және де, "...Мен хәр бир кәўимге тийисли сөзлердиң жасалыў өзгешеликлерин хәм қандай қолланыўына қысқаша түсиник беріў ушын айрықша жол туттым. Бул жумыста мысал ретинде түрклердиң тилинде қолланып келген қосықлардан, шадлық хәм матам күнлеринде айтылатуғын ҳикметли сөзлеринен, нақыл-мақалларынан келтирим. (ДЛТ,1,47 бет)", деп көрсетеди

М. Қашғарий "ДЛТ" мийнетинде түркий тиллериниң фонетикасына байланысly баҳалы пикирлер билдиреди. Сол дәўирде сес пенен хәриплер арасындағы айырмашылықты биринши мәртебе анықлады, жазыўда қолланылатуғын хәриплер жанлы сөйлеў тилиндеги сеслерди толық сәўлелендире алмайтуғынын көрсетти. Ол былай жазады:

"Түркий тиллеринде қолланылатуғын тийкарғы хәриплердиң саны он сегиздур. Әлбетте, тилдеги сеслер он сегиз емес, көпдур. Бул он сегиз хәрип жетерли емес. Булардан басқа түркий тилдеги сеслерди аңлатыў ушын және хәрип керек. Лекин ол хәриплер жоқ. Ол жети сес бурыннан бар хәриплердиң үстине арнаўлы белги қойып жазылады. (ДЛТ,1,48 бет)". М. Қашғарий түркий тиллериндеги көплик қосымталы туўралы былай жазады: "Ер" сөз көпликте "ерен" түринде ушырасады. Лекин бул жағдай жүдә аз ушырайды хәм ол қағыйдаға қарама-қарсы, өйткени, көплик жалғаўы -лар// -лер түринде болады. (1,71-бет).

ХІІІ-ХV ӘСІРЛЕРДЕГІ ҚЫПШАҚ-ОҒУЗ ЕСТЕЛИКЛЕРІ

1. "Китаб-и-Меджму-у-терджуман-түрки ве аджеми-ве моголи ве фарси". (Түркий, араб, монгол хәм фарсы тиллериниң аўдарма китабы). Бул мийнеттиң туп нұсқасы Голландияда Лейден китапханасының архивинде сақланбақта. Түп нұсқаның қол жазбасы 76 бет көлеминде. Мийнеттиң 62 бети түркше-арабша сөзлик болып, ол төрт бөлимнен ибарат. Түркий хәм араб тиллери бойынша лексикографиялық хәм грамматикалық мағлыўматлар берилген. Бул мийнеттиң авторы белгисиз. Бул мийнетти Голландиялы илимпаз арабист, иранст хәм тюрколог Мартин Теодор Хоустма 1894-жылы Лейден қаласында баспаға таярлады хәм немис тилинде басып шығарды. Г.Хоустма биринши болып бул сөзликтің тилин изертледі, латын графикасы тийкарында транскрипция

жасады, немис тилине аударды. Г.Хоустманың берген мағлыұматына қарағанда, сөзлик 1245-жылы 28-январь күні (27 шаъбан 643-жыл) жазап питкерилген. Египетте ямаса Сирияда жазылған деп болжау жасайды. Қол жазба нұсқаны көшіріп жазған Халил ибн Мухаммед ибн Юсуп Коневи яғный Түркияның Кония қаласынан шыққан катиб.

Белгили тюрколог А.Наджиб бул түркше-арабша сөзлик Египетте мәмлекет басына мамлюклер келместен алдын дүзилген деген пикирди билдиреди. Илимпазлар сөзликтің курамында 1260 мәнили сөз қолланылғанын, оннан 70 проценти қыпшақ тиллеринде өнімли қолланылатуғын сөзлер екенлигин анықлайды.

Бул мийнетти екінши рет баспаға таярлаған қазақ илимпазы А.Курышжанов болды. Ол түркше-арабша бул сөзликтің тилин орта әсирлердеги хәм хәзирги түркий тиллери менен салыстырмалы бағдарда изертледі хәм "Түркше-арабша сөзликтің лексикасы бойынша изертлеулер" деген атамада 1970-жылы Алма-Ата қаласында мийнетти баспадан шығарды. Буннан кейин өзбек илимпазы А.Юсунов бул сөзликті толық аударма жасаған халында, оның лексикасы хәм морфологиясын изертлейтуғын кандидатлық диссертация жақлады. (Темасы: Исследование памятника XIV в "Таржуман түрки ва ажами ва моголи" (Морф, лексика, словарь, перевод) Акд, Ташкент. 1973).

2. Жамал-ад-дин-ат-Түркийдің "Китаб-булгат-эл-муштақ-фи-луғат-ат-түрк-ўәл-қыфшақ" (Түркий хәм қыпшақ тиллерин үйрениўге мүтәж адамлар ушын қолланба китап) сөзлиги қарақалпақ тилинің тарийхын үерениўде бахалы мағлыұматлар беретуғын әхмийетли мийнетлердің бири. Бул мийнеттің хәзирше илим ушын белгили болған бир нұсқасы бар. Бул нұсқа Францияда Париж қаласындағы миллий китапханада сақланбақта. Көлеми жағынан 166 бет, еки бөлимнен ибарат. Бул мийнет XIV әсирдің биринши ярымында жазылған деп шамаланады, конкрет жазылған жылы белгисиз. Польшалы проф. А.Зайончковскийдің көрсетиўинше, сөзлик XIV әсирдің орталарында Сирияда жазылған.

Мийнет түркий хәм қыпшақ тиллеринің материаллары тийкарында жазылған. Қол жазбаның сөзлик курамында 770 мәнили сөз қолланған. Соның менен бирге түрк хәм қыпшақ тиллеринің грамматикалық курылысы жөнинде көплеген мағлыұматлар бар. Қол жазбаның биринши бөлиминде атлық сөзлер берилген болып, көлеми 28 бет. 1958-жылы Варшавада басып шығарылды. Биринши бөлимнің дәслепки қол жазбасы 1939-жылы Варшаваға немислердің топылысы ўақтында өрт себебинен жанып кеткен еди. Мийнеттің екінши фейил сөзлерди изертлейтуғын көлеми 138 беттен ибарат болған бөлими Варшава қаласында 1954-жылы басып шығарылды.

Өзбек тил билиминде Ш.Файзуллаева 1969-жылы Жамалатдин-ат-Түркийдің бул "Китаб булгат-эл-муштақ-фи-луғат-ат-түрк ўәл-қыфшақ" мийнетинің фонетика, лексика, морфологиясын изертлеу менен бирге еки бөлимди бирлестирип толық аударма жасады, бул темада кандидатлық диссертация қорғады.

Проф. Ә. Наджибтің көрсетиўинше, сөзликте қыпшақ тиллерине қарағанда оғуз түркмен сөзлери көплеп ушырасады деген пикирди айтады.

3. XIII-XV әсирлерде оғуз-қыпшақ тиллери бойынша дөретилген мийнетлердің ишинде XIV әсирдің ең көрнекли филологларының бири, Әсийруддин Абу-Хайян Әл-Андалусидің "Китаб әл-идрак-ли-лисан-эл-этрак" мийнети (Түркий тиллерин үйрениў китабы) белгили орынды ийелейди. Бул мийнетте мамлюк мәмлекетиндеги аралас оғуз-қыпшақ түрклеринің тили, оның фонетикасы, лексикасы, морфология хәм синтаксиси бойынша оғада бай материаллар берилген. Проф. Ә.Наджиб өзинің "XIV әсирдеги Египет мамлюклеринің қыпшақ-оғуз әдебий тили" деп аталған докторлық диссертациясында Абу-Хайяның қәлемине тийисли бул мийнеттен басқа елиўге шамалас дөретпелери бар екенін көрсетеди. Абу-Хайяның бул "Китаб-ал-идрак ли-лисак ал-атрак" мийнети 1312-жылы (хижре жыл есабы бойынша 712-жыл 20-рамазан) Каир қаласында Малик Салих медресесинде жазып питкерилген. Мийнеттің тийкарғы нұсқасы сақланбаған, еки қол

жазба көшірмеси сақланып бизге келип жетті. Оның бір нұсқасы Стамбул қаласында Баязит мешити қапталындағы Валиддин Эфенди кітапханасында сақланады.

Екінші көшірме нұсқасы Стамбул университетінің Халис Эфенди атындағы қол жазба фондында сақланады. Абу-Хайяның бұл мийнети бірінші рет 1891-жылы түрк филологи Мустафа бей тәрәпинен Стамбулда басып шығарылады. Екінші илимий баспасы түрк илимпазы Ахмед Жафароглы тәрәпинен таярланып 1931-жылы Стамбулда басып шығарылады.

Өзбек илимпазы Н.А.Расулова тәрәпинен 1969-жылы "Абу-Хайяның "Китаб ал-идрак ли-л-исан ал-атрак" мийнетінің тилин изертлеу" деген темада кандидаттық диссертациясы жақланды. Бұл мийнетте Абу Хайя мийнетінің морфологиясы, лексикасы изертленген хәм глоссарии (сөзлігі) берілген.

Қазақ илимпазы М.Н.Маженова "Абу Хайя-исследователь кыпчакского языка" деген темада 1969-жылы Алма-Атада кандидаттық диссертация қорғады.

Абу-Хайяның бұл мийнетінде 3500 аслам түркий сөзлер берілген. Бұнда қыпшақ, оғуз, түрк, татар, булгар, уйғыр тиллерінің материаллары салыстырмалы бағдарда баянланған. Абу-Хайяның бұл мийнетінде қолланылған сөзлердің көпшілігі қарақалпақ тилинің тарихын үйрениуде бизге бағалы мағлыұмат бериұши әхмийетли мийнетлердің қатарынан орын алады.

4. XIII-XV әсирлердегі оғуз-қыпшақ тилинің келесі ең ири мийнетлерінің бири "Китаб ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя" (Түркий тиллері бойынша минсиз таза сыйлық) естелигі болып бұл мийнеттің авторы илим ушын еле белгисиз. Бұл мийнет XIII-XV әсирде пайда болған мийнетлердің арасында фактлердің жыйнақлылығы, бай мағлыұматы, мийнеттің сапасы жағынан тюркологияда, соның ишінде қыпшақ тиллерін үйрениуде айрықша орынды ийелейди. Бұл мийнеттің илимий құнлылығы соннан ибарат, түркий тиллері бойынша жазылған басқа мийнетлердегідей бир неше бөлімлерге бөлінген.

Бірінші бөлімде, қысқаша кирисиұ берілген, онда қыпшақ тилинің сеслик қурылысы, графикалық жазыұы туұралы мағлыұмат бериледи.

Екінші тийкарғы бөлімде қыпшақ тилинің сөзлігі берілген, сөзлик араб хәриплерінің жайласыұ тәртиби менен берілген дәслеп араб сөзлерін, кейін оның түркий тилиндегі эквиваленти берілген.

Үшінші бөлімде, қыпшақ тилинің грамматикалық қағыйдалары берілген. Сөзлик бөлімі 29 бапқа, грамматикалық бөлімі 64 бапқа бөлінген.

Фуадбей Куприлизде, И.А.Зайончковскийдің мийнетлерінде "Ат-тухфа" ның қол жазба нұсқалары хәм тиллик өзгешеликлері туұралы пикирлер ушырасады.

Бұл мийнеттің пайда болған дәуірі хәм жазылған орны туұралы хәр қыйлы пикирлерді ушыратыұға болады. Айырым илимпазлар бұл мийнет XIV әсирде Египетте жазылған деп болжаса, айырым илимпазлар мийнеттің тилинде ушырасатуғын Сирия арабларының диалектлик сөзлеріне тийкарлана отырып мийнеттің авторы Сирияда туұылып өскен, соң Египетте жасаған. Египетте жасап турған ўақтында бұл мийнетті жазған деп болжаұ жасайды.

Бұл мийнеттің қол жазбасы хәзиргі дәуірде Стамбул қаласындағы Баязит мешити қапталындағы Валиддин эфенди кітапханасында N3092 шифри менен сақланады. Көлемі 180 бет, 3600 аслам сөзлер қолланылған.

М.Г.Зияеваның көрсетиұи бойынша, соннан 1729 сөз атлық, 1185 сөз фейил, 313 келбетли к, 92 санлық, 53 алмасық, 42 рәуиш, 33 дәнекер, 28 тиркеуиш, 10 жанапай, 6 таңлақ сөз қолланған.

Қол жазба насх усылында жазылған, араб сөзлері қара, түркий сөзлері қызыл сыя менен жазылған. Көлемі 26.Х.17,5 болған қағазға жазылған. Хәр бир бетте 13 қатар жазыұ жазылған, хәр бир қатарда орташа 7 сөз жазалған. 1902-жылы Түрк илимпазы Нәжиб Әсим Баязид кітапханасынан бұл естеликтің фотокопиясы алып Шемсеттин Сами деген

илимпазға аударма жасау үшін берген. Шемситтин Сами 212 бетлик аударма жасайды, бірақ басылып шықпайды. "Китаб ат-тухфат" мийнети үш мәртебе баспадан басып шығарылады.

Биринши рет проф. Т. Халаши Кун тәрәпинен бул мийнеттиң қол жазбасы баспаға таярланып 1942-жылы Венгрияда Будапешт қаласында басып шығарылады.

Екинши рет, талантлы түрк илимпазы Бесим Аталай тәрәпинен 1945-жылы түрк тилине аударма жасалып, сөзлиги дүзилип Стамбул қаласында басылып шығарылады.

Үшинши рет өзбек илимпазы проф. С.Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударма жасалып, 1968-жылы Ташкентте басып шығарылады.

Бул мийнеттиң тиллик өзгешеликлери туўралы өзбек илимпазы М.Г.Зияева 1972-жылы "XIV әсир естелиги "Китаб-ат-тухфат-уз-закийа фил-луғат-ит-туркийа бойынша изертлеўлер" деген темада кандидатлық диссертация қорғады. Уйғыр илимпазы Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника (XV в) "Китаб-ат-тухфа-аз-закийа-фил-луғат-ат-туркия" (Алма-Ата 1983) деген темада кандидатлық диссертация қорғады.

5. "Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-луғат ат-түркийа" (Түрк тилин үйрениўшилер ушын қолланба китап) мийнети. Бул мийнеттиң авторы белгисиз. Илимпазлардың дәлиллеўинше, XV әсирдің басында Египетте жазылған деп есапланады.

Тили жағынан қыпшақ-түркмен тиллериниң материалларының аралас екенлигин көриў мүмкин. Нұсқаның қол жазбасы еки бөлимнен ибарат:

Биринши бөлим, түркий тилиниң грамматикалық өзгешелигин анықлаўға арналса, екинши бөлимде, сөзлик берилген болып 500 ден аслам сөз ушырасады.

Бул мийнет биринши мәрте 1928-жылы түрк илимпазы Килисли Рифат тәрәпинен түрк тилине аударма жасалып проф. Фуадбей Куприлизадениң кирис сөзи менен Стамбулда басылып шықты. Екинши баспасы проф. С.Телегди тәрәпинен таярланып 1937-жылы Будапешт қаласында басылып шықты. Қурылысы жағынан кирисиў бөлими, фонетикалық хәм морфологиялық өзгешелигин изертлеўге арналған тийкарғы бөлимнен хәм сөзликтен ибарат.

АЛИШЕР НАЎАЙЫНЫҢ "МУҲОКАМАТУЛ ЛУҒАТАЙН" МИЙНЕТИ

Алишер Наўайының "Муҳокаматул луғатайн" мийнети 1499-жылы жазылған. Бул мийнетте түркий тил менен парсы тили бир-бирине салыстырылады. Солай етип Алишер Наўайы генетикалық жақтан туўысқан болмаған тиллерди салыстырмалы бағдарда үйрениў усылын баслап береді.

Ол түркий тилиниң бай мүмкиншиликлерин көрсетеді.

Алишер Наўайы бул мийнетинде тиллерди салыстырмалы үйрениў менен бирге тил хәм сананың байланысы, тиллердің пайда болыўы туўралы да пикирлерин билдиреді. Тил менен сананың байланысы мәселесин дурыс шешкен ҳалда, тиллердің пайда болыўын алла-таалаға байланыстырады.

А. Наўайы "Муҳокаматул луғатайн" мийнетинде түркий тиллери тарийхы ушын әҳмийетли болған төмендеги пикирлерди билдиреді:

1. Түркий тилди парсы тили менен салыстырып, оның парсы тилинен төмен емеслигин көрсетти хәм көркем сөз шеберлерин түркий тилде шығарма дөретиўге рухландырды.

2. Наўайы еки тилди салыстырыў тийкарында түркий тилдің сөзлик қурамының байлығын көрсетти. Мийнетте 100 ден аслам фәйил сөзди мысалға келтирип, оларды таллады, түркий тилин "Ғәзийне" деп билди. Лекин ол "Ғәзийне" ниң этирапын Наўайының сөзи менен айтқанда, "Жылан" лар хәм "Тикен" лер орап алған еді. Ол әне сол

"Жыланлар" хәм "Тикенлер" ден қорықтастан түркий тилден пайдаланыўға көркем сөз усталарын шақырды.

3. Наўайы түркий тилде сөз жасаўда артықмашлық бар екенлигин көрсетти. Әсиресе, атлық жасаўшы чы// -чи, -вул қосымталары, фейил формаларын жасаўшы -ш, -т, -л, қосымталары туўралы пикирлери дыққатқа ылайық.

4. Түркий тиллериниң тарийхый фонетикасына байланысly билдирген пикирлери баҳалы. Ол у, ў, хәм е, и, сеслериниң хәр түрли артикуляциясы нәтийжесинде сөздиң мәнилик өзгериске ушырайтуғынын атап өтеди. Тилдеги омоним сөзлер туўралы айта келип төмендегише жазады. "Кўк дерлар, йана кўк аҳангдур, йана теграда кўкламдур, йана кўк қандағны хам дерлар, йана кўк сабза ва оланғны дағы дерлар".

5. Түркий хәм парсы тиллерин салыстырыў барысында түркий тилдиң стилистикасына тән өзгешеликлерди де баян етеди.

ОРТА ӘСИРЛЕР ЛИНГВИСТИКАСЫ

Европада орта әсирлерде илимниң барлық тараўлары, соның ишинде тил билиминде де айтарлықтай алға илгерилеўшилиқ болмады. Бул дәўирде әмелий мәқсетлерде латын тилин үйрениў бойынша жумыслар жүргизилди. Рим грамматистлери Доната хәм Присцианның латын тили бойынша қолланбасы қолланыўда болды.

Ояныў дәўиринде тилге байланысly тийкарғы үш мәселе күн тәртибинде турды: а) миллий тиллердиң қәлиплесиўи хәм раўажланыўы; б) халық аралық масштабта хәр-қыйлы тиллерди үйрениў хәм ийелеў; в) антик дәўир хәм орта әсирлердеги лингвистикалық мийрасларды қайта қурыў;

Италиялы **Данте Алигьери** (1265-1321) феодаллық орта әсирдиң тамамланып, биринши буржуазиялық дүзим қәлиплескен жаңа дәўирдиң илимпазы болып, тил мәселелери менен де қызықсынды. Ол 1304-1307 жыллары жазылған "Халық тили хаққында" трактатында тилдиң пайда болыўы мәселелесине тоқтайды. Жаңа дәўир мәдениетти тарийхында бириншилерден болып халық тили хәм әдебий тил хаққындағы мәселени көтереди, қанонлық-диний китабый тилдиң емес, ал миллий әдебий тилдиң тәрепдары болады. Ол халық тили латын тилине салыстырғанда тәбийий тил екенлигин, ал латын тили-жасалма яғный өли тил екенлигин көтереди хәм өзиниң шығармаларын латын тилинде емес, ал итальян тилинде жазады.

Ояныў дәўириниң грамматистлериниң ишинде **П. Рамус** (1515-1572) Аристотель схоластикасына қарсы шықты. Ол грек, латын хәм француз тиллериниң грамматикасы бойынша мийнетлер жазды. Оның мектебинен шыққан шәкиртлериниң бири **Я. Ааруса** (1538-1586) жаңа дәўирдиң биринши фонетистлеринен есапланады. Ол 1586 жылы жазылған "Хәрип туўралы еки китап" деген мийнетинде тил сеслери хәм олардың жасалыў орны, усыллары туўралы системаға түсирилген изертлеўлерин жәриялады.

Россияда XVI әсирдиң басында **Максим Гректиң** (1475-1556) мийнетлеринде грамматика мәселелерин өз алдына үйрениў басланды. 1586 жылы "Славянская грамматика" деген атамада Вильно қаласында славян тиллериниң грамматикасы баспаханадан китап болып басылып шықты.

Европа тиллерин бир-бирине салыстырып топарларға жәмлеп үйрениў тәжирийбеси француз филологы **Ж. Скалигер** (1540-1609) тәрeпинен басланып, оның 1599-жылы жәрияланған "Европалылардың тили бойынша пикир жүргизиў" китабында берилди. Ол бул мийнетинде Европада он бир тил топары бар екенлигин көрсетип, оннан төртеўи-үлкен, жетеўи-киши тиллик топарлар екенлигин билдиреди.

Европада тилге тарихый қатнас жасаў этимологиялық хәм көп тиллик сөзликлерди дүзиўде көзге тасланады. Бундай мийнетлердиң қатарына Менаждың "Француз тилиниң этимологиялық сөзлиги" (1650), Ферраридың "Итальян тилиниң дереклери" (1676) сөзликлерин көрсетиў мүмкин. Орыс саяхатшысы хәм тәбият-таныўшысы П.С. Паллас (1788-1789) 270 аслам тиллердиң материаллары тийкарында биринши салыстырмалы көп тилли сөзликти дүзди.

Испан монахы Л. Эрвас-и-Пандуроның 1800-1805 жыллары Мадридте алты томлық "Дүнья тиллери хәм олардың класификациясы" бойынша изертлеўи жәрияланды. Бул мийнетте 300 шамалас тиллерди салыстырып үйрениў тийкарында тиллердиң грамматикалық қурылысындағы өзгешеликлерге дыққат аўдарды. Бул типтеги сөзликлердиң ишинде немец тилшиси И. Аделунгтың "Митридат, ямаса улыўма тил билими" (1806-1817) деп аталған төрт томлық сөзлиги ең жетилискен сөзликлерден есапланады. Бул мийнетте 500 ден аслам дүнья тиллери хәм диалектлери бойынша мағлыўматлар берилген.

ПОР-РОЯЛЬ ГРАММАТИКАСЫ

XVII әсирдеги лингвистикалық ой-пикирдиң раўажланыўында 1660 жылы пайда болған "Улыўма хәм рациональ грамматика" ямаса Пор-Рояль грамматикасы белгили орынды ийелейди. Бул грамматикалық тәлиймат Париж жанындағы Пор-Рояль монастыры аббатлары Антуан Арно (1612-1694) хәм Клод Лансло тәрәпинен жазылды.

"Пор-Рояль грамматикасы" еки талант ийеси философия хәм логика профессоры Антуан Арно, грамматика хәм филология профессоры Клод Ланслоның бирликтеги дөретиўшилик мийнетиниң жемиси болып табылады.

Антуан Арно 1612 жылы Париж қаласында белгили адвокаттың семьясында туўылады. Әкеси 1594 жылғы университет хуқықларын қорғаўшылардың иезуидлерге қарсы көтерілисине қатнасқан. Усы көтерілис себепли қуўдаланған әкеси семьясын Парижге жақын жердеги Пор-Рояль аббатлығына көширип алып келеди. Антуан Арнода соң бул жерден де қуўдаланып Белгияға кетиўге мәжбүр болады хәм 82 жасында 1694 жылы Брюссельде қазаланады. Антуан Арно хәр қыйлы илим тараўлары бойынша көплеген мийнетлер дөреткен. 1775-1781 жыллары Швейцарияның Лозанна қаласында оның 44 томлық толық шығармалар жыйнағы жәрияланған.

Клод Лансло 1616 жылы Париж қаласында туўылған. Өзиниң бас душпаны болған Кардинал Ришельениң өлиминен соң Пор-Рояль аббатлығында мектеп шөлкемлестиреди хәм оның биринши муғаллими хәм басқарыўшысы болады. Ол классикалық хәм жанлы тиллер бойынша көплеген изертлеўлер дөреткен. Клод Лансло 1695 жылы 79 жасында қайтыс болады.

Пор-Рояль аббатлығы Парижге жақын жерде жайласқан болып, онда ҳаял-қызлардың католик ширкеўи бар еди. XVII әсирде бул ширкеў Янсенизм тәлийматының орайына айланды. Янсенизм бул-белгили голландиялы руўханий-теолог Янсеньниң диний ағымы болып онда диний-социальлық ҳәрекетлердиң идеялары баянланады. Солай етип, XVII әсирде Пор-Рояль ширкеўи Францияның ағартыўшылық орайларының бири болады. Пор-Рояль монастырында қәлиплескен ҳаял-қызлар хәм ер балалар мектеплери өзиниң билим бериў дәрежесиниң жоқарылығы менен ажыралып турады. Бул мектеплерде теологиялық яғный диний билимлер менен бирге дүньялық илимлерди үйрениўге, әсиресе, философия, тил хәм көркем әдебиятты үйрениўге айрықша дыққат аўдарылды. Усындай прогрессив тәрәплери католик ширкеўиндеги диншиллерге жақпай 1660-жылы ер балалар мектеби жабылады, 1710-жылы ҳаял-қызлар мектеби де жабылып, бузып тасланады. 1712 жылы Франция кароли Людовик IV буйрығы менен Пор-Рояль монастыри өртеп жибериледи.

Усы Пор-Рояль монастырында хәр қыйлы оқыў қолланбалар хәм сабақлықлар дәретилген. Олардың ишинде Антуан Арно тәрәпинен дәретилген рационализм рухында жазылған "Логика" сабақлығы көпшиликке танылды.

Клод Лансло көп жыллар латын, грек, испан, итальян тиллерин оқытыў менен шуғылланды. Латын тилиниң айрықша жағдайы, яғный христиан диний китапларының онда жазылыўы, ал тилдиң грамматикасы тек анықламалар жыйнағы сыпатында қаралыўы, тиллер қудай таала тәрәпинен дәретилген деген көз қараслар оны тынышсызландырады.

Клод Лансло мектепте оқытыў зәрүрлигинен келип шығып 1644 жылы латын тилин оқытыў бойынша қолланба, 1655-жылы грек тили бойынша, 1660-жылы испан хәм итальян тиллери бойынша қолланбалар жазды. Оқыў қолланбалар таярлаў барысында бул тиллердиң барлығына да ортақ грамматикалық аналогиялардың бар екенлигин аңлады.

Пор-Рояль грамматикасы ески еврей, грек, латын хәм француз тиллери материаллары тийкарында жазылған. Бирақ бул мийнет салыстырмалы изертлеў емес, ал логика-типологиялық грамматика. Оның тийкаргы мақсети-барлық тиллерге ортақ рациональ (логикалық) деректи табыў хәм олардың арасындағы өзгешеликлерди анықлаў болып есапланады. Усы дәўирге шекемги грамматикалық тәлийматлардан өзгешелигитиллик материалларды хәр тәрәплеме анализлеўи болып табылады. Пор-Рояль грамматикасында еки принцип, бириншиси грамматикалық анықламалардың улыўма тиллик болыўы, екіншиси, бул анықламалардың логикаға тийкарланыўы басшылыққа алынған.

"Пор-Рояль грамматикасы" қурылысы бойынша еки бөлимнен ибарат. Биринши алфавит, сес хәм хәрип, жазыў туўралы бөлими алты бапқа бөлінген. Биринши бапта даўыссыз сеслер хәм оларды аңлататуғын хәриптер сөз етиледі. Даўыссыз сеслер туўралы екінши бапта латын, грек, ески еврей тиллериндеги даўыссыз сеслердиң кестеси берилген. Үшинши бапта буўын, төртинши бапта пәт изертленген. Бесинши бапта шәртли таңбалар-хәриптер изертлеў объекти болады. Алтыншы бап "Қәлеген типтеги тиллерди тез, жеңил үйрениў бойынша жаңа методлар" деп аталады.

Пор-Рояль грамматикасының екінши бөлими 24 баптан ибарат. Бул бөлимде сөздиң хәр түрлилиги хәм көп мәнилигине тийкар болатуғын принциптер хәм мотивлер сөз етилген. I бап "сөйлеў бирликтери есапланатуғын сөзлердиң көп түрлилигиниң грамматикалық тийкарлары" мәселесин сөз етеди. II бапта атлық хәм келбетлик сөзлер, III бапта меншикли хәм ғалабалық атлықлар, IV бапта бирлик хәм көплик сан изертленген. V бапта род категориясы (мужской, женской, средний род), VI бапта септик категориясы, VII бапта артикл, VIII, IX баптарда алмасықлар, X бапта француз тилиндеги релятив, грамматикалық анықламалар, XI бапта тиркеуишлер, XII бапта рәуиш сөзлер, XIII бапта фәйилге тән өзгешеликтер, XIV бапта фәйилдиң бет-сан категориясы, XV бапта фәйил мәхәллери, XVI бапта фәйилдиң мейиллери, XVII бапта инфинитив, XVIII бапта келбетлик фәйиллер, XIX бапта фәйилдиң белгисиз дәрежеси, XX бапта хал фәйиллер, XXI бапта герундия хәм супин, XXII бапта көмекши фәйиллер XXIII бапта дәнекерлер хәм таңлақ сөзлер, XXIV бапта синтаксис, сөз дизбектери хәм гәптер изертленген.

Солай етип, Пор Рояль грамматикасының тийкаргы жаңалықтары төмендегилерден ибарат болады: 1) Сөздиң тәбиятын изертлеў, оның қурылысы, қәсийеттери хәм мәнилерин изертлеў; 2) Изертлеў жуўмағында тиллерге улыўмалық белгилерди анықлаў; 3) Тилдиң жасаўы ушын тийкар болатуғын қубылысларды үйрениў; 4) Тиллик қубылыслар хәм категориялар менен ойлаўдың категориялары арасындағы қатнасты анықлаў болып табылады.

Тил билимине қосқан жаңалықтары менен бирге бул грамматиканың кемшиликтери де болды. Олар тил категорияларының бир-биринен өзгешелигин аңламай, бир қубылыс сыпатында қарады.

Олар хәр бир тилдің грамматикалық курылысы болыў мүмкинлигин бийкарлады. Грамматика улыўма тиллик, универсаль болыўы керек, себеби грамматикалық категориялар логикалық категориялардың көрсеткишлери, ал жеке миллетлик, логикалық категориялар болмайды, тиллердің барлығы да логикаға ғәрезли деп тастыйықлады.

Бул пикирдің қәтелиги мына да: логикалық категориялардың улыўма адамзатлық болатуғыны дурыс, бирақ тил жеке халыққа, миллетке тийисли болады. Ойлаў процесин хәм категорияларын хәр бир тил өзінше сәўлелендиреди. Тиллик категориялар логикалық категорияларға салыстырғанда кең хәм көп тараўлы. Әлбетте дүнья тиллерине ортақ кубылыслар, универсаль қәсийетлер көплеп ушырасады, бирақ усыған тийкарланып барлық дүнья тиллерине ортақ, барлығы бирдей дәрежеде қолланатуғын грамматика дәретиўге болады деп есаплаў қәте. Тил билиминиң тийкарғы мәқсети-барлық тиллерди тек бир грамматикаға ғәрезли етиў емес, ал тиллер арасындағы ортақ хәм уқсаслық белгилерди анықлаў болып табылады.

Пор-Рояль грамматикасы өз дәўиринде Европада үлкен абырайға ийе болды. Ол бир неше тиллерге аўдарма жасалды, қайта жәрияланды. Көплеген илимпазлар Пор-Рояль грамматикасын тил билими тарийхындағы айрықша кубылыс, улыўма тил билиминиң тырнағы сыпатында баҳалайды. Пор-Рояль грамматикасының өз дәўири хәм соңғы әсирлердеги лингвистикалық ой-пикирдің раўажланыўына қосқан тәсири күшли болды. Сол дәўирлердеги барлық оқыў орынларында тил бойынша улыўма теориялық билим беретуғын сабақлық ретинде оқытылған.

Пор-Рояль грамматикасы XVII-XVIII әсирлердеги тил билимине күшли тәсир етти. Пор-Рояль грамматикасы пайда болғаннан кейин 50 жылға шекем тил билиминде басқа мийнет пайда болмады. Бул мийнет тил теориясын оқытыў тараўындағы ең баслы мийнет сыпатында Франциядағы мектеплерде оқытылды.

Францияда XVIII әсирдің басында Пор-Рояль грамматикасының тәсиринде көплеген мийнетлер пайда бола баслады. Бундай мийнетлердің қатарына 1706-жылы жазылған "аббат де Марэнің" Француз грамматикасы очерклери" мийнети, Данжоның 1711-жылы жазылған "Грамматикалық очерк" мийнетин, Клод Бюфьениң 1732-жылы жазылған "Француз грамматикасы" мийнетин, аббат д. Оливэнің 1740-жылы жазылған "Грамматикалық очерк" мийнетлери киреди. Бул грамматикалық мийнетлердің барлығы да XVIII әсирде философиялық грамматика деп атала баслады. Бул мийнетлердің авторлары сөз шақапларын классификация жасады, даўыслы хәм даўыссыз сеслердің жетилистирилген классификацияларын Пор-Рояль грамматикасы принциптери тийкарында ислеп шықты.

Соның менен бирге, Пор-Рояль грамматикасына сын көзи менен қараған айырым авторлар өзлериниң пикир-усынысларын билдириўге умтылды. Мәселен, 1767-жылы Н. Бозэ деген илимпаздың "Улыўмалық грамматика" мийнети пайда болады. Н. Бозэ Пор-Рояль грамматикасындағы идеяларды даўам еткен ҳалда өз мийнетин үш бөлимге бөлип қарайды: Сөздің элементлери, сөйлеўдің элементлери, синтаксистиң элементлери. Ол өзиниң бул мийнетинде, грамматика сөйлеў өнери деп есаплаған Пор-Рояль грамматикасына қосымша киргизип грамматика тил илими болыўы зәрүр, соның менен бирге сөйлеў өнери жанлы тилге характерли болатуғыны туўралы пикирлерин береді.

1769-жылы Дю Марсэнің "Грамматика ызамлары" деп аталатуғын мийнети пайда болады. Ол инстинкттиң метафизикасы хәм сезим тилдің пайда болыўына алып келди деп жазады. Дю Марсэнің грамматикасы "конструкциялар теориясы" деп аталады. Дю Марсэнің конструкциясы бойынша барлық жерде хәм айырым ҳалатларда қолланылатуғын сөзлер-ойлаўдың ызамлары хәм принциптери тийкарында болады. Ой барлық жерде бирдей, ал бирақ оны тиллик анализлеў хәм синтезлеў хәр қыйлы, сонлықтанда дүньяда көплеген тиллер өмир сүреди.

1755-жылы Е.Б. Кондильяк деген илимпаз "Грамматика" деген мийнетин жәриялады. Бул мийнетте Пор-Рояль грамматикасының тек айырым принциптери

басшылыққа алынған. Өзинің бул мийнетинің екінші бабында автор тилди система сыпатында үйрениўге хәрекет етеди. Ол тилди оның ойға қатнасына қарай изертлейди. Ол "Мен грамматикаға ойлаў өнеринің биринши бөлими сыпатында қарайман. Тил ызымларын анықлаў ушын бизиң қалай ойлайтуғынымызды бақлаўымыз керек, бул ызымды ойлаўдың анализинен излеўимиз керек", деп жазады. Оның пикиринше, Арно хәм Лансло көрсеткенине қарағанда, тил хәм ой анағурлым тығыз байланысқан, себеби тил тек ойды сәўлелендирип қоймайды, тил бизиң ой пикиримиздиң, билимиздиң раўажланыўына да тәсир жасайды. Бул пикир тил билиминдеги жаңалықлардың бири еди.

Пор-Рояль грамматикасы принципи тийкарында англиз илимпазы Д. Гарристин "Гермес, ямаса грамматиканы улыўма философиялық изертлеў" (1751) мийнети пайда болды. Аристотель тәлийматына тийкарланып Гаррис тилди артикуляциялық сеслик система сыпатында қарайды. Материя хәм форма ҳаққында Аристотельдиң пикирлерин басшылыққа алып, Гумбольтың тилдиң ишки формасы туўралы тәлийматын мақтаныш етеди.

Универсал теорияның тәрепдарларының айырымлары, мәселен, К. де Габелин хинд-европа тиллери семьясына кирмейтуғын тиллердиң материалларын илимий айланысқа қосады. Оның "Универсаль хәм салыстырмалы грамматика" (1774) мийнетинде қытай хәм америка индеецлериниң тили изертлеў объекти етип алынған.

Логикалық грамматиканың көз-қарасларының дурыслығын орыс тили материаллары тийкарында дәлиллеўге И.С. Рижский "Введение в круг словесности" (1806) мийнетинде умтылды. Ол адамзат ой-пикирин өзінде сәўлелендиретуғын логиканың улыўмалық ызымлылықларын тән алыў зәрүрлигин билдирди.

Хәр түрли тиллик семья материаллары тийкарында пайда болған универсал грамматика-тилдиң қурылысын илимий түсиниўге тасланған дәслепки қәдем болды. Сонлықтанда грамматикалық ой-пикирдиң раўажланыўының әҳмийетли басқышларының бири болып есапланады.

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ ҚӘЛИПЛЕСИҰИ

XVII-XVIII әсирлерде дүнья тиллери бойынша көплеген илим изертлеў жумысларының пайда болыўы хәм хәр қыйлы типтеги тиллер бойынша бай материаллардың жыйналыўы, тил ҳаққындағы теориялық түсиниклерди салыстырмалы үйрениўге шараят жаратып берди.

XVIII әсирдиң орталарынан баслап тилди салыстырмалы-тарийхый көз қарастан изертлеў зәрүрлиги туўралы идеялар пайда бола баслады. Бул дәўирде тәбийий пәнлер-астрономия, физика, химия, биология ҳ.т.б. илимлер тараўындағы жетискенликлер де лингвистикалық ой-пикирдиң раўажланыўына тәсир жасады.

Илимде, соның ишинде тил билиминде де тарийхыйлық принципи илимий жәмийетшилик тәрепинен тән алынып кем-кем тастыйықланып барды. Тил билиминде бул принцип тиллерди салыстырыў методын олардың келип шығыў тарийхы менен байланыстырыў, тиллерди классификация жасаўды да тиллердиң келип шығыўы хәм раўажланыўына байланысly үйрениў түринде қәлиплесе баслады.

1) Салыстырмалы-тарийхый тил билиминиң дереклери

Тиллердиң өз-ара генетикалық байланыслары, яғный тиллердиң туўысқанлығы туўралы пикирлер салыстырмалы-тарийхый метод қәлиплеспестен әдеўир бурын пайда бола баслады.

Дүнья тиллериниң бир-бирине жақынлығы, өз-ара туўысқанлығы туўралы пикирлер XVI әсирлерде пайда бола баслады.

Француз гуманисти Гвильельма Постеллустың (1510-1581) "Тиллердің туысқанлығы туғралы" (1538) деген мийнети жәрияланды. Автор өзінің бұл мийнетінде тиллерді генетикалық жақтан бириншилерден болып классификация жасауда умтылады. Буннан соң 1599-жылы голландиялы Йосиф Юстус Скалигер (1540-1609) "Европалылардың тиллери туғралы пикир жүргизиў" мийнетінде Европадағы барлық тиллерді туысқанлығына қарай классификация жасайды. Ол өзінің бұл мийнетінде Европада он бир тил топары бар екенлигин көрсетип, оннан төртеўи-үлкен, жетеўи-киши тиллик топарлар екенлигин билдиреди. Скалигер ҳәр бир группа-бир ата тилдің тийкарында қәлиплескен деп көрсетеди. Тийкарғы төрт тилге латын, грек, тевтон, славян тиллерин киргизеди. Жети киши тиллерге албан, татар, венгер, фин, ирланд, бритт, баск тиллерин киргизеди. Оның пикиринше, бұл он бир тил өз-ара туысқанлық қатнасқа ийе. Тиллердің туысқанлығы проблемасына бұл дәўирде философларда қызықсынды. Бұл мәселеге белгили немец философы **Готфрид Вильгельм Лейбниц** дыққат айдарады. Ол бурын изертленилмеген тиллерді изертлеў жумысларын шөлкемлестириўге умтылды. Әсиресе Россиядағы аз санлы халықлардың тиллерин үйрениў зәрүрлигин билдирди. Мәселен, Швецияның Россиядағы елшиханасына елшилик хызметине жиберилген, шығыс тиллери бойынша кәниге хәм орыс тилин де жақсы билетуғын Спарвенфельд деген илимпазға 1696-жылы жазған хатында славян тиллерин терең үйрениў зәрүрлигин, оның фин хәм гот тиллери менен туысқанлығы мәселесин анықлаўды усыныс етеди. Лейбниц 1713 жылы 26-октябрь күни Петр 1-ге жазған хатында Россиядағы изертленилмеген аз санлы халықлардың тилин изертлеўди хәм олардың сөзлигин дүзиў зәрүрлигин айтады. Вильгельм Лейбниц 1704 жылы жазылған "Адамзат ой-пикири туғралы жаңа тәжирийбелер" деген мийнетінде дүнья тиллерин арамей хәм яфет тиллери деп еки топарға бөледі. Яфет тилин скиф хәм кельт тиллери деп тағы еки шақапшаға бөледі. Скиф шақапшасына фин, түркий, монгол хәм славян тиллерин, кельт шақапшасына басқа европа тиллерин киргизеди.

Ол өзінің бұл мийнетінде барлық дүнья тиллерин салыстырып үйрениў зәрүрлигин билдиреди. Дүнья тиллерин бириншиден, өз-ара салыстырыў керек, екиншиден, ески жазба естеликлерди, мәселен, тевтон, ески герман хәм библияның текстлерин салыстырып үйрениў зәрүр деген пикирди билдиреди.

XVIII әсирде тиллердің генетикалық туысқанлығы хәм айырым тиллердің келип шығыў дереги бир екенлиги туғралы пикирлер белгили орыс илимпазы М.В.Ломоносов тәрәпинен де билдирилди. Оның 1755-жылы жазылған "Россия грамматикасы" (СПб) мийнетінде хәм 1757-жылы жазылған "Орыс тилинде ширкеў китапларының пайдасы туғралы" деген мийнетлеринде славян тиллериниң туысқанлығын көрсетеди. Ол славян тиллерин терең изертлеў тийкарында, ортақ славян тилинен орыс, поляк, болгар, серб, чех, словак, венд (венд термини арқалы лужиц тили түсинилген) тиллери келип шыққанлығын айтады. М.В. Ломоносовтың көрсетиўине қарағанда, хәзирги ўақытта ҳәр бир славян тиллери өз-ара ҳәр қыйлы туысқанлық дәрежесинде турыпты. Мәселен, орыс тилине болгар тилиниң туысқанлығы, поляк тилине салыстырғанда әдеўир жақын.

Соның менен бирге ол, славян тиллериниң басқа хинд-европа тиллери менен туысқанлық қатнасын анықлайды. Мәселен, славян тиллери, грек хәм латын тиллери менен генетикалық жақтан жақын деп көрсетеди. Славян тиллери әсиресе курлянд тиллери (автор курлянд тиллери термини арқалы литов хәм латыш тиллерин нәзерде тутқан) менен жақын туысқанлық қарым-қатнасқа ийе екенлигин билдиреди.

М.В. Ломоносов өзінің изертлеўлеринде бұл тиллердеги санлық сөзлерди изертлеў объекти алады.

XVIII әсирде голландиялы изертлеўши Ламберт тен Кате "Төменги немис тилин үйрениўге кирисиў" мийнетінде (1723) гот, немис, голланд, англосаксон хәм исланд тиллерин салыстырады.

XVIII ғасырдың ақыры XIX ғасырдың басында салыстырмалы ізертлеу шеңберіне ескі хинд тили материалларының тартылуы нәтижесінде хинд европа-тиллерінің туысқанлығы мәселесі және де актуальды. Ескі хинд грамматикалық дәстүрі тийкарында фонетика хәм морфологиялық қурылысты майда бөлеклерге бөліп ізертлейтуғын санскрит тилинің грамматикасы жәрияланды. Бул санскрит тили грамматикасының жәриялануы айырым Европа тиллерінің грамматикалық қурылысын оған салыстырмалы бағдарда ізертлеу мүмкіншилигін жаратты. Бул хинд европа тиллерінің салыстырмалы грамматикасының жаратылуына түрткі болды.

1767 жылы француз руханийы Керд Француз Академиясына хинд- европа тиллерінің туысқанлығы тууралы жазба баянат билдирди. Бул баянатта латын, грек, санскрит тиллеріндегі сөзлер хәм грамматикалық формалардың дизими берилди, бул тиллер бир деректен пайда болған деген идеяны тастыйықлады. Бул баянат 1808 жылы жәрияланды.

1786 жылы англиялы шығыстанушы хәм юрист В. Джоунз Калькуттадағы Азия жәмийетінде жасаған илимий баянатында санскрит тили менен грек, латын, кельт, гот, ескі парсы тиллери арасында байланыс бар екенлигін билдирди, бул тиллердегі грамматикалық формалардың тийкарынан сәйкес келетуғынын көрсетти. Бул ізертлеуінің жуумағында Джоунз бул салыстырып отырған тиллердегі тек сөзлердің ғана емес, ал грамматикалық формалардың да сәйкес келиуі олардың генетикалық туысқанлығынан дерек береді деген шешімге келеді. Оның кемшилигі санскрит тилин праязык-ата тил сыпатында емес, басқа хинд-европа тиллерінің бири сыпатында қарауы болады.

1776-1789 жыллары Индияда жасаған австриялы монах Паулино а Санта-Бартоломео санскрит тили бойынша еки грамматика хәм сөзлик дүзді. 1798 жылы Джоунз идеялары тәсирінде "Парсы, хинд, хәм герман тиллерінің туысқанлығы хәм әйемгилигі тууралы трактат" мийнетін жазады.

1808 жылы **Фридрих Шлегельдің** (1772-1829), "Хиндлердің даналығы хәм тили" тууралы мийнети пайда болды. Романтизм ағымының үекилі болған автор, "санскрит-бул тийкарғы дерек, ата тил (праязык), оннан басқа хинд-европа тиллери пайда болды хәм рауажланды" деген идеяны билдиреди. Ф. Шлегель санскрит тили менен грек, латын, парсы хәм герман тиллери тек сөзлик қурамы жағынан емес, ал грамматикалық қурылысы жағынан да туысқан екенлигін бай тиллик материаллар менен анықлайды, Фридрих Шлегель тил билиминде биринші болып "Хинд-герман тиллери" деген терминді қолланады. Соңында бул терминнің синоними ретінде "хинд-европа тиллери" термини қәлиплести. Жоқарыда көрсетілген илим-ізертлеу жұмыстарының бәрінде де тилге тарийхый қатнас жасаудың зәрүрлігі тийкарланды, тиллерді салыстырмалы үйрениу тил билиминде салыстырмалы тарийхый методтың лингвистикалық ізертлеулердің жаңа усылы сыпатында қәлиплесиуіне жағдай жаратып берди.

Салыстырмалы-тарийхый тил билимінің биринші басқышы

Франц Бопп (1791-1867) салыстырмалы-тарийхый тил билимінің тийкарын салыушылардың бири. Ол Германияда Майнц қаласында туылған. Гимназияда оқыған уақытлары-ақ тилге қызығушылығы күшли болған. Ол шығыс тиллери-санскрит, парсы, араб, ескі еврей тиллерін үйренеди. 1821-жылы Берлин университетінің шығыс әдебияты хәм улыума тилбилими кафедрасының профессоры болып сайланады. 1829-жылы академик болып сайланады.

Ф. Бопптың лингвистикалық концепцияларының қәлиплесиуіне әйемги хинд грамматистлерінен баслап өзи жасаған дәуірдегі тарийхый-филологиялық хәм лингвистикалық тәлийматлар тәсир жасады. Ф. Бопп 1812-1816 жыллары Парижде жасап китапханаларда санскрит жазба естеликлерін хәм басқа да шығыс тиллерін үйреніп жүргенде Август Шлегель менен танысады. 1816 жылы Лондонға барғанда Англиядағы

Германия елшиси Вилгельм фон Гумбольдт пенен жақын дослық қатнаста болады. А. Шлегель, В. Гумбольдт пенен болған пикир алысулар оның лингвистикалық концепцияларына да унамлы тәсирин тийгизеди.

1816 жылы жәрияланған Ф. Бопптың "Система спряжения в санскрите в сравнении с греческим, латинским, персидским и германскими языками" мийнети салыстырмалы-тарийхый тилбилимининң тийкары есапланады. Ф. Бопп өзиниң алдына тийкарғы еки бириншиден, ҳинд-европа тиллерин терең илимий изертлеў тийкарында олардың туўысқанлығын дәлиллеў, екиншиден, ҳинд-европа тиллерине тән ишки флексияны үйрениў ўазыйпасын қояды. Екинши ўазыйпаны орынлаў ушын ҳинд-европа тиллериндеги фейил системасын терең үйрениўге кириседи. 1816 жылы жоқарыда аты аталған мийнети жәрияланды. Бул мийнетинде бес ҳинд-европа тилиндеги фейилдиң сеплениў үлгисин салыстырмалы изертлеў тийкарында олардың бир тийкар тилден келип шыққанлығын дәлиллейтуғын уқаслық белгилерди анықлады. Ол дәслепп ески ҳинд тилиндеги сеплениў системасын терең изертлейди ҳәм оны грек, испан, парсы, герман тиллери материалларына салыстырады.

Ф. Бопптың ең баслы жетискенлиги-салыстырыў ушын грамматикалық қурылысқа тийкарланады. Бул тиллердиң туўысқанлығын дәлиллеўде басқа тиллик семьялардан өзлестириле бермейтуғын флексия қубылысын басшылыққа алады.

1833-1852 жыллары Ф. Бопп өзиниң тийкарғы мийнети есапланған "Санскрит, зенд (XIX әсирде авеста тили солай аталған), грек, латын, литов, гот ҳәм немис тиллериниң салыстырмалы грамматикасы" мийнетин жәриялады. Ҳинд-европа тиллериниң (Тил билимине "ҳинд-европа тиллери" терминин Ф. Бопп алып келди) грамматикалық материаллары тийкарында бул тиллердиң туўысқанлығын көрсетти. (Ол малайя-полинезия ҳәм кавказ тиллериде ҳинд-европа тиллери менен туўысқан деп есаплады, бирақ бул қәте пикир еди).

Ф. Бопптың өзине шекемги дәўирдеги лингвистлерден өзгешелиги-санскрит тилин үйренип әйемги ҳинд грамматистлериниң тәлийматынан өзиниң концепциясына сәйкес келетуғын тәреплерин алады.

Ф. Бопптың "Салыстырмалы грамматика" сында салыстырылып атырған тиллердиң сеслик системасы ҳәм жазыўына қысқаша сыпатламадан соң "Түбир сөзлер туўралы" деген бап берилген. Бул бапта ол өзиниң түбир морфема туўралы теориясын баян етеди. Ҳинд грамматистлериниң тәлийматына сүйенген түрде, ҳинд-европа тиллеринде сөзлер дәслеппи ўақытларда бир буўынлы фейил ҳәм алмасық түбир морфемалар болған деген пикирди билдиреди. Фейил сөзлердиң тийкарында атлық ҳәм келбетлик сөзлер, алмасықлардың тийкарында тиркеўиш, дәнекер, жанапайлар келип шыққан деп көрсетеди.

Ф. Бопп тәрәпинен қолланған методтың мәниси-бир тилдеги грамматикалық форманы-яғный фейил формаларын басқа тилдеги формаларға салыстырыў арқалы олар арасындағы уқаслық ҳәм өзгешеликлер анықланады. Бул лингвистикалық изертлеўлер ушын жаңа методика болып Ф. Бопптың салыстырмалы-тарийхый методқа тийкар салыўына алып келди.

Өзиниң "Салыстырмалы грамматика" мийнетине кирис сөзинде; Бул китапта мен аты аталған тиллер организмдеги барлық туўысқанлық қатнастарды салыстырмалы баянлаўға, механикалық нызамларын ҳәм грамматикалық қатнастарды аңлататуғын формалардың келип шығыўын изертлеўге ҳәрекет етемен,-деп жазады.

Август Шлегельден кейин түбир морфема теориясына байланыслы Ф. Бопп тиллерди типологиялық классификация жасайды. Тийкарғы үш типти көрсетеди:

1) Түбир тиллер. Бул типке қытай тилин киргизеди. Түбир морфема қурылысында өзгерис болмайтуғынын көрсетеди.

2) Биригиўши тиллер, яғный ҳинд-европа тиллери. Бул тиллерде фейил ҳәм алмасық тийкарындағы бир буўынлы сөзлердиң биригиўшилиги, нәтийжесинде жаңа мәнили сөзлер пайда болады.

3) Кеминде үш дауыссыз сестен туратуғын түбір морфемалы тиллер. Ф. Бопп бул типке семит тиллерин киргизеди. Түбір морфеманың қурылысында өзгеріс жүзеге келиуі менен сөзлер мәни өзгешелигіне ушырайтуғынын билдиреди. Ф. Бопптың тиллерди изертлеу тийкарында адамзат санасы хәм рухының тәбиятын түсиниўге умтылыуы тек ғана В. Гумбольдт хәм Фридрих Шлегельдиң тил философиясының тәсиринде емес, ал универсаль грамматика, яғный Пор-Роял грамматикасына да байланыслы еди.

Ф. Бопптың тил билими тарийхындағы илимий хызметі соннан ибарат, ол ҳинд-европа тиллериниң грамматикалық қурылысындағы генетикалық жақтан ортақ элементлерди топлады хәм системаластырды; Ҳинд-европа тиллериниң салыстырмалы-грамматикасының буннан былай раўажланыуына тәсир жасаған морфологиялық формалардың сәйкеслиги кестесин ислеп шықты. Ф. Бопптың изертлеу жумыслары сол ўақытлары тил билиминде үстемлик етип турған терең илимий болмаған Ф. Шлегельдиң романтикалық концепциясына салыстырғанда методикалық жақтан прогрессив әҳмийетке ийе болады. Ф. Шлегель дүнья тиллериниң типлери туўралы теорияны 1808-жылы жәрияланған "Ҳиндлердиң даналығы хәм тили туўралы" деген мийнетинде баянлайды.¹ Ол дүнья тиллерин типологиялық жақтан еки типке ажыратады. Биринши-органикалық тиллер, яғный флектив тиллер, екинши жалғамалы тиллер. Ол флектив типти ең жоқарғы тип деп көрсетеди. Оның пикиринше, флектив тиллер материалдың хәм рухтың бирлигин өзінде сақлайды. Бул типтеги тиллер қурылысының органикалық бирлиги форма хәм мазмунның сәйкес келиуінде көринеди.

Ф. Шлегель органикалық (флектив) тиллерге латын, грек, әсиресе ата тил есапланған санскрит тиллерин киргизеди. Оның романтикалық теориясы бойынша, ҳинд-европа тиллери бирден хәм таяр ҳалында жоқары жетилискен түрінде пайда болды. Буннан кейинги жағындағы раўажланыу дәслепки гармонияның бузылыуы яғный таяр бир тилдиң майда шақапшаларға бөлиниўине алып келди-деп тастыйықлады. Ф. Бопп бул пикирге сын көзи менен қарады. Өзиниң изертлеулеринде тил механизминиң дәслепки ҳалатынан әсте ақырын хәм басқышпа-басқыш өзгерип барыуы менен бирге, механикалық бирикпелер менен алмасыу дәстүри жүзеге келип, соның нәтийжесинде жаңа организм-жаңа тиллердиң пайда болып хәм раўажланып баратуғын анықлады. Тил организмниң қәлиплесиуи қатаң тил ызамлары тийкарында жүзеге асады.

Сонлықтанда хәр қандай илимий изертлеудиң тийкарғы мақсети хәр бир тиллик семьяларға тән болған тиллик ызамлылықларды анықлау болып табылады деп есаплады. Ф. Бопп өзиниң мийнетлеринде морфологиялық қурылысты анализлеу тийкарында ҳинд-европа тиллериниң туўысқанлығы гипотезасын илимий түрде дәлилледі. Бул гипотезаның тийкарында ҳинд-европа тиллеринде айырым уқсас тиллик қубылыслардың бар екенлиги туўралы пикир емес, ал олардың грамматикалық системасының бир екенлигин анықлады.

Расмус Кристиан Раск (1787-1832) Копенгаген университетин питкерген. 1811 жылы "Ески арқа (автор бул терминди скандинавия мәнисинде қолланған) ямаса исланд тили бойынша қолланба" деген мийнети жәрияланған. 1812-1814 жыллары Исландия да үш жыл жасайды. Бул жерде ол исланд әдебий шөлкемин дүзди. Киши хәм үлкен Эдда журналларын шығарды. Усы жыллары ески исланд тили, тарийхы хәм әдебияты бойынша материаллар топлайды. Расмус Расктың тиллерди салыстырмалы изертлеу тараўындағы ең тийкарғы бул мийнети 1814 жазылып "Исланд тилиниң пайда болыуы ямаса ески арқа тили бойынша изертлеулер" деген атамада 1818 жылы жәрияланады. Раск бул мийнетинде гот (ол герман тиллерин аңлатыу ушын бул терминди қолланған. Ш.А) тиллери менен фракий тиллериниң (латын хәм грек тиллерин аңлатыу ушын бул терминди қолланған) туўысқанлығын дәлиллейди.

¹ Schlegel F., über die Sprache und Weisheit der Indier-Heidelberg: 1808.

Ол шығыс хинд европа тиллерин үйрениў мәксетинде Индияға сапар етеди. Жол бойы Петербург, Москва, Кавказ хәм Иранда болады. Ол Индияда еки жыл жасайды. Дәслеп Бомбейде мусылман дининдеги парсылар арасында, соң Цейлон атаўларында буддистлер арасында жасайды. Индияда жасаған дәўиринде инглиз тилинде шығыс тиллери бойынша¹, өз ўатанына келгеннен кейин зенд тили бойынша изертлеўлерин жәриялайды².

Расмус Раск испан, итальян, фриз, ески инглиз, швед х.т.б. тиллер бойынша көп санлы грамматикалық мийнетлер жәриялады. Ол 25-тен аслам тилди билген. Тил билиминин раўажланыўында Р. Раск қолланған изертлеў методикасы да қызығыўшылық туўдырады. Бул исланд тилин туўысқанлық дәрежесине қарай избе-изликте басқа тиллерге салыстырыў усылы болып есапланады.

Ол дәслеп исланд тилин аймақлық жақтан жақын жайласқан гренланд, кельт, баск, фин тиллери менен салыстырып айырым сөзлерди есапламағанда бул тиллер ортасында туўысқанлық қарым-қатнастың жоқ екенлигин айтады.

Буннан соң исланд тилин славян тиллери хәм латыш, литов тиллерине салыстырып, бул тиллердин хинд-европа тиллери семьясы қурылысындағы орнын көрсетеди. Оның жуўмағында автор, ески арқа (скандинавия) хәм гот тиллери бир шақаның путақлары болса, славян тиллери менен балтия тиллери-ески фракий шақасынан өсип шыққан деген жуўмаққа келеди.

Тиллерди салыстырмалы үйрениў машқалалары туўралы автор өзиниң көз-қарасларын билдирип, тиллердеги лексикалық сәйкесликлер жүдә исенимли бола бермейтуғын айтады. Себеби хәр қандай сөз бир тилден екинши тилге өзлестирилиўи мүмкин. Сонлықтанда лексикалық сәйкесликлер тийкарында тиллердин генетикалық келип шығыўын толық мәнисинде дәлиллеў қыйыншылық туўдырады. Ал тиллердин туўысқанлығын дәлиллейтуғын тийкаргы көрсеткиш, фонетика-грамматикалық сәйкесликлер болып табылады деп жуўмақ жасайды.

Якоб Гримм (1785-1865)-көрнекли немис илимпазы, салыстырмалы- тарийхый методтың тийкарын салыўшылардың бири, герман тиллериниң биринши салыстырмалы грамматикасының авторы.

Ол Германияның Ганаў қаласында туўылған. Дәслеп Кассел қаласындағы лицейде, соң Марбург университетиниң юридика факультетинде оқыған. Бирақта Якоб Гриммниң филологияға қызығыўшылығы күшли болғанлығы себепли өзиниң өмирин тил хәм әдебиятқа бағышлады. 1830 жылы Геттинген университетиниң немис тили хәм әдебияты кафедрасының баслығы болып тайынланады. 1840 жылы Бермен университети профессоры лаўазымына сайланады. Якоб Гриммниң барлық дәретиўшилиқ хызмети туўысқан иниси Вильгельм Гримм (1786-1859) тығыз байланыслы. Олар лицейде хәм университетте бирге оқыды. 1813-1816 жыллары "Altdutsche Walder" журналын шығарды. Бул журналда ески немис аўыллары, тарийхы хәм авторлар жыйнаған немис фольклорының үлгилери жәрияланды. Олар бирликте немис тилиниң сөзлигин таярлады. Хәзирге шекем дүнья әдебиятында "Сказки братьев Гримма" (Туўысқан Гримм ертектери) кеңнен мәлим.

Я. Гримм орта әсирлердеги жазба естеликлер бойынша изертлеў жумысларын алып барды. 1811 жылы жазылған "Ески немис майстерзанги ҳаққында" мийнетинде ески немис әдебиятын дәўирлестирди. 1834 жылы "Rein scharf Tuchs" китабын жәрияланды, онда Я. Гриммниң романтизм ағымы тәсириндеги көз-қараслары сәўлеленген.

Европада романтизм өз алдына идеологиялық ағым сыпатында пайда болды. Ф. Шеллингтиң "Трансценденталь идеализм системасы" мийнети Германияда романтизм

¹ Rask R. K. Singalesisk skriftlaere, Kolombo. 1821.

² Rask R.K. Ueber das Alter und die Echtheit der Zend-Sprache und des Zend-Avesta und Herstellung des Zend-Alphabets, nebst einer Übersicht des gesammten Sprachstammes, Berlin, 1826.

ағымының пайда болуына алып келеді. И. Кант, Ф. Шиллер, И. Фихтениң философиялық концепцияларына тийкарланған Ф. Шеллингтің "Философия өнері" мийнетінде романтизм ағымының тийкарғы көз-қарастары баянланған еді. Германиядағы романтизм өткен дәуірді идеалластырды, ескі дәуірдегі тәбиғат, диний исенім х.т.б. мәселелерді романтикалық көз-қараста баянлады.

Тил билиминде Ф. Шлегельдің "Ғиндлердің даналығы хәм тили тууралы" деген мийнетінде романтикалық концепция айқын түрде өзиниң сәуленениуін тапты.

Төрт томлық "Немис грамматикасы" мийнети Я. Гриммнің тил билими тарийхындағы ең тийкарғы мийнети есапланады.¹ Оның I томы фонетиканы изертлеуге арналып 1819 жылы, морфологияны изертлейтуғын II томы 1822 жылы, сөз жасалуыды изертлейтуғын III томы 1831 жылы, синтаксис мәселелерин сөз ететуғын IV томы 1837 жылы жәрияланған. Ф. Бопптан өзгешелиги Я. Гримм фонетика хәм синтаксис мәселелерин терең изертлейди.

Якоб Гриммнің "Немис грамматикасы" мийнетиниң жәриялануы тиллерді салыстырмалы изертлеу теориясы хәм әмелиятына күшли тәсир жасады. Ол өзине шекемги универсаль, логикалық грамматизм, хәм басқа да XVIII әсирдеги лингвистлерге салыстырғанда жаңа метод қолланды. Хәтте өзи менен қатар жасаған Ф. Бопп, Р. Раск санскрит, ескі грек хәм латын жазба естеликлерине хәзирги тиллерді салыстырмалы изертлеген болса, Якоб Гримм тек хәзирги тиллерді, онда да герман тиллери хәм оның диалектлери материалларын салыстырмалы бағдарда үйренди.

Ол былай жазады: "Әдетте грек хәм латын жазба естеликлеринде жумсалған сөзлер хәм грамматикалық формаларды идеалластырып оларға хәуесимиз келеді. Негизинде немис халқының ауызеки сөйлеу тили хәм диалектлери материалларын тереңирек изертлеу арқалы бул сөз хәм грамматикалық формаларды оннан табуы мүмкин".

Солай етип, немис романтизминиң үәкили Якоб Гримм конкрет тиллик материаллар тийкарында Ф. Шлегельдің теориялық көз-қарастарына қосылады. Якоб Гриммнің өз миллет хәм миллий тилиниң тарийхына қызығыушылығы күшли, оны романтизм рухында баянлайды.

Я. Гримм адамзат тилиниң пайда болуы хәм рауажлануы мәселесине өзиниң көз-қарастын билдирип, оның тийкарғы үш басқышын көрсетеди:

Биринши басқыш-түбир хәм дөренди сөзлердің пайда болуы хәм қәлиплесиуі; екинши басқыш-флексияның рауажланған дәуири; үшінши басқыш ой-пикирдің айқынлығына яғный аналитикаға умтылуы басқышы. Автордың пикиринше, екинши басқыштағы тиллерге санскрит, зенд, ескі грек тиллери киреди. Үшінши басқыштағы тиллерге хәзирги ғинд, парсы, жаңа грек, роман хәм герман тиллерин киргизеди. Грамматикалық формаларды салыстыруы хәм олар арасындағы генетикалық туысқанлықты дәлиллеуге умтылған Ф. Бопптан, Я. Гриммнің өзгешелиги, ол сеслик өзгерислерге тийкарғы дыққатты аударды. Бул әсиресе аблаут кубылысы, яғный түбир морфемадағы дауыссы сеслердің алмасыуы кубылысына байланыссы билдирген пикирлеринде көринеди. Я. Гриммнің пикиринше, аблаут-немис тилиниң грамматикалық қурылысының тийкарын қурайды, ишки сөз жасалуы-деп атап көрсетеди. Аблаут немис тили рухын сәуленендириуши форма. Оның көрсетиуинше, аблаут немис хәм басқа да герман тиллерин хәрекетке келтириуши күши.

Якоб Гриммге шекем дауыссылардың алмасып қолланыуын (аблаутты) XVIII әсирде голланд илимпазы Ламберт те Кате де көрсеткен еді. Ол өзиниң 1723 жылы жәрияланған. "Төменги немис тилин үйрениуге кирисиу" мийнетінде герман тиллери қурылысында түбир морфемада дауыссы сеслердің өзгериуы кубылысын бириншилерден болып атап өтеді. Ол ескі герман тиллери-готт, немис, англосаксон, исланд тиллериндеги фәйил сөзлердің қурылысындағы сеслердің алмасыуын үйренди.

¹ Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. –Göttingen, 1819-1837.

Якоб Гримм салыстырмалы-тарийхый тил билиминің раўажланыўындағы тийкарғы хызметлеринің бири сеслердиң алмасып қолланыў ызыамлылықларын анықлаўы болып табылады. Ол өз дәўириндеги тил билими теориясының раўажланыўына үлкен үлес қосты, лингвистлердиң кейинги әўладларының қәлиплесиўине тәсир жасады. Оның илимий дәретиўшилиқ хызметинің әхмийетли тәрәплеринің бири-аўызеки сөйлеў тиллери, диалектлик материалларды изертлеў тийкарында хәр бир миллий тиллердиң изертлениўине түрти жасады.

Александр Христофорович Востоков

Россияда салыстырмалы-тарийхый тил билиминің, әсиресе салыстырмалы-тарийхый славян тил билиминің қәлиплесиўинде орыс академиги А.Х. Востоковтың (1781-1864) мийнетлери белгили орынды ийелейди.

А.Х. Востоков (Остеннек) Эзел атаўында Аренсбургте туўылды. 1787 жылы Петербургтағы Кадет корпусына оқыўға киреди. 1794 жылдан баслап көркем өнер Академиясында оқыўын даўам етеди. Ол жаслайынан сөз өнерине қызықсынады. Орыс халық қосықлары, нақыл-мақалларын жыйнады. "Нақыл-мақаллар жыйнағын" (1865, СПб), "Орыслардың қосық қурылысы бойынша тәжирийбелер" (1817) мийнетлерин жәриялады. Орыс халық говорларын үйренди, орыс тилиниң эгимологиялық сөзлиги үстинде көп жыллар мийнет етти. Санкт-Петербургта Императордың китапханасын-да қол жазбалар бөлими баслығының жәрдемшиси болып жұмыс ислеў оған ески славян қол жазбаларын терең үйрениў мүмкиншилигин береді.

А.Х. Востоковтың тийкарғы мийнетлери: "Рассуждение о славянском языке" (1820), "Русская грамматика" (1831), "Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея" (1842), "Издание Остромирова Евангелия" (1843), "Словарь церковно-славянского языка" (1858-1861), "Грамматика церковно-славянского языка" (1863). Бул грамматика 80 жасар илимпаздың соңғы мийнети еди. Востоковтың дәслепки изертлеўинен-ақ, оның тил билиминдеги жаңа ағым салыстырмалы-тарийхый тил билими ағымының ўәкили екенлиги көзге тасланады. Тиллердиң туўысқанлығын дәлиллеў ушын сөзлерди "биринши дәрежелі сөзлер", "екинши дәрежелі сөзлер" ге, ажыратады. "Биринши дәрежелі сөзлер" топарына атлық, келбетлик. санлық хәм алмасық сөзлерди киргизеди, екинши топарына фейил, көмекши сөзлер, таңлақ хәм еликлеўишлерди киргизеди. Оның дәслепки мийнетлеринде санскрит тили тилге де алынбаса, ал кейингилеринде Ф. Шлегел, әсиресе Ф. Аделунгтың мийнетлери менен таныс екенлиги мәлим болады.

Востокотың "Славян тили туўралы пикир жүргизиў" мийнети оның илимий мийрасларының ишинде белгили орынды ийелейди. Бул мийнетте славян тиллеринің грамматикалық қурылысы салыстырмалы бағдарда үйренилип, славян тиллеринде биринши мәртебе салыстырмалы метод қолланылған.

"Славян тили туўралы пикир жүргизиў" мийнети қурылысы жағынан еки бөлимнен ибарат: 1) Пикир жүргизиў; 2) Аңлатпа; "Пикир жүргизиў" бөлиминде ширкеў славян тилиниң раўажланыўының тийкарғы үш басқышы бар екенлигин көрсетеди. Биринши басқыш-ески дәўир, IX-XIV әсирлер; екинши басқыш-XV-XVI әсирлер; үшінши басқыш-XVI әсирден кейин пайда болған жазба естеликлерди өз ишине алады. Әсиресе, үшінши басқышта баспадан шығарылған диний китаплар кең түрде анализ жасады.

А.Х. Востоковтың бул мийнети ҳинд-европа тиллери семьясының бир топарының (славян топары) тарийхый фонетикасы бойынша жүргизилген илим изертлеў жұмысы. Бул мийнети бир тәрәпинен славян хәм орыс тили тарийхын дәўирлестириў, ески орыс тилиниң ширкеў славян, поляк хәм славян тиллерине қатнасына байланыслы жасаған илимий жуўмақлары менен баҳалы болса, екинши тәрәптен туўысқан тиллерди анықлаўы менен қунылы.

А.Х. Востоков көп санлы шәкіртлер таярлады. Олардың ишінде П. Шафарик, В. Копитар, Ф. Миклошич (1813-1891, Вена университети профессоры) ажыралып турады. Павел Иосиф Шафарик Востоковтың ең талантлы шәкірти болып, ол салыстырмалы-тарихый методты славян тиллери хәм әдебиятын үйрениўге қолланды. Ол серб хәм чех тиллерин изертлеў объекти етип алды. Шафариктиң чех тили грамматикасының тәсиринде 1863 жылы А. Малецкийдиң поляк тили грамматикасы, 1856 жылы М. Гатталдың славян тили грамматикасы 1864 жылы Х. Даниличтиң серб тили грамматикасы, ФИ. Буслаевтың 1858-жылы орыс тили грамматикасы мийнетлери пайда болады.

XIX әсирдиң ортасындағы салыстырмалы-тарихый тил билими

XIX әсирдиң ортасында илимпазлар өзлериниң изертлеў жумысларын салыстырмалы-тарихый методологияны және де тереңлестириў, илимий проблематиканы кеңейтиў, изертлеў усылларын және де жетилистириўге бағдарлады.

Бул дәуирде соңғылығында тил билиминдеги белгили бир ағымларға тийкар салған А. Ф. Потт, Г. Курциус, А. Кун, Т. Бенфей, А. Шлейхер, И. Шмидт х.т.б. илимпазлар изертлеў жумысларын алып барды.

Олар бириншиден, ҳинд-европа тиллериндеги сөз өзгертиўши аффикслердин, әсиресе, фәйиллердиң бет-сан категориясындағы қосымталар арасындағы уксаслықларды анықлаў, екіншиден, сөзлик курамдағы ортақ сөзлерди анықлаў, үшіншиден, бул тиллердиң сеслик системасындағы сеслик сәйкесликлерди изертлеўге умтылды.

А.Ф. Потт (1802-1887) өзиниң изертлеўлери арқалы илимий этимологияға тийкар салды. Ол илимпазлар арасында бириншилерден болып өз-ара туўысқан тиллер хәм тил бирликлери арасындағы сеслик сәйкесликлерди терең изертлеў зәрүрлигин билдирди. Туўысқан тиллердеги сөзлердиң сеслик курылысын қатаң хәм терең билмей турып этимологиялық изертлеўлер алып барыў мүмкин емеслигин көрсетти. Егерде бул жағдайлар есапқа алынбай этимологиялық изертлеўлер жүргизилсе, онда ол ҳеш қандай дәлиллеў күшине ийе емес, тек өткир пикирлилик тараўындағы шынығыў болып қалады-деп атап өтті. Сеслик нызамлар-дегенде Потт-тилдиң сеслик курамының физиологиясынан келип шығатуғын нызамларды нәзерде тутарды. Тил билиминде XX әсирдиң басында пайда болған младограмматистлер ағымы Ф. Ф. Потты өзлериниң тәлийматының ирге тасын қалаўшы сыпатында атап өтеди. 1833-1836 жыллары жәрияланған еки томлық "Этимологическая исследования в области индоевропейских языков, с упором на переход звуков в санскрите, греческом, латинском, литовском и готском" мийнети ең тийкарғы мийнети болып табылады¹.

Георгий Курциус 1820-жылы Германияда туўылып, 1885-жылы қайтыс болған. Жас ўақтынан баслап Ф. Бопп хәм В. Гумбольдттың идеялары менен қызықсынады хәм өзін олардың исин даўам еттириўши есаплайды. Г. Курциус салыстырмалы-тарихый тил билиминиң жетискенликлерин классикалық тиллер, әсиресе грек тилин изертлеўге қолланыўға умтылды. Оның тийкарғы мийнети 1858-1862 жыллары Лейпцигте жәрияланған еки томлық "Грек этимологиясы тийкарлары" деп аталады.² Илимий әҳмийети жазынан қунлы және бир мийнети 1873-1876 жыллары Лейпцигте 2 томлық етип жәрияланды. Мийнет "Грек тилиндеги фәйил" деп аталды.

¹ Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littaunischen und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836.

² Curtius G. Grundzüge der griechischen Etymologie. T. 1-2, Leipzig, 1858-1862..

Курциус өзінің бул еки мийнетінде де тилдің сеслик системасын терең изертлеуге умтылады. 1870-жылы Саксония короллиги илимий жәмийетинің тарийх филология бөлиминде жасаған баянатында, XIX әсирдің 40-жылларынан баслап тилшилердің жас әулады сеслик ызамлықлар, сәйкесликлер хәм олардың себеплерин қатаң бақлауды өзлеринің тийкарғы лозунги сыпатында көтерип шықты-деп тастыйықлады.

Курциус тил тарийхын аға-инили Август хәм Фридрих Шлегель хәм В. Гумбольдт концепцияларына сәйкес еки дәуирге бөледі. Бириншиси, рауажланыу, өсиу дәуири, екиншиси, қартайыу хәм ескириу дәуири. Курциуста Ф. Бопқа салыстырғанда да тәбийй илимлер терминологиясын тил билимине қолланыу басым.

А.Кун (1812-1881) тил билиминде еки ағымның тийкарын салыушы есапланады. Бириншиси-лингвистикалық палеонтология, екиншиси-салыстырмалы мифология. Соның менен бирге ол "Салыстырмалы тил билими журналы" ын шөлкемлестирди. ("Zeitschrift Für vergleichende Sprachforschung") ол тийкарынан ески тиллерди салыстырмалы-тарийхый бағдарда изертледі.

Т. Бенфей 1809 жылы тууылып 1881 жылы қайтыс болған. Ол улыуа тил билими бойынша белгили қәниге, хинд таныушы, лингвистикалық палеонтология хәм салыстырмалы мифологияның тийкарын салыушылардың бири. Оның жұмыслары грек тилинің грамматикасы, лексикасы хәм санскрит тиллерин изертлеуге арналған.

Солай етип, XIX әсирдің биринши ярымында салыстырмалы-тарийхый метод немис илимпазлары Ф. Бопп, Я. Гримм, даниялы Р. Раск, орыс илимпазы А.Х. Востоковлардың мийнетлеринде пайда болды. Бул методтың пайда болыуы тил теориясы тарауында алып барылған көп санлы илимий-изертлеулердің тәбиййи жууамағы болады

XIX ӘСІР ТІЛ БИЛИМИНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АҒЫМЛАР. НАТУРАЛИЗМ АҒЫМЫ

Натурализм ағымы XIX әсир тил билиминің көрнекли ўәкиллеринің бири, Иен университети профессоры Август Шлейхердің (1821-1868) аты менен байланысly. Ол улыуа тил билими хәм компаративистика тарауы бойынша қәниге.

Бул илимпаздың дәретиушилик хызмети илимий диапазонының кеңлиги менен ажыралып турады.

Оның 1852 жылы жәрияланған "Ширкеу славян тилинің морфологиясы" мийнетінде балтик хәм славян тиллеринің салыстырмалы грамматикасы бойынша изертлеулері берилген. 1855-1857 жыллары "Литов тилин үйрениу бойынша қолланба" мийнети дәретилди. 1861 жылы тил билиминің буннан кейинги рауажланыуына үлкен тәсир жасаған "хинд- европа тиллеринің салыстырмалы грамматикасы компендийи" мийнети жәрияланды¹.

Бул мийнетінде автор бай тиллик материаллар тийкарында хинд-европа ата тилин (праязык) тиклеуге умтылады. Фонетикалық изертлеулер бул мийнеттің үштен бир бөлимин алады. Автор ата тилде 9 дауысly, 15 дауыссыз, улыуа 24 сес қолланған деп көрсетеді. Бул жууамаққа хәзирги хинд-европа тиллериндеги дауысly хәм дауыссыз сеслерди бир-бирине салыстырыу хәм оны санскрит тилине салыстырмалы изертлеу тийкарында келеді.

Август Шлейхердің натуралистлик көз-қараслары оның соңғы еки мийнетінде баянланған. Оның бири 1863 жылы жәрияланған "Дарвин теориясы хәм тил тууралы илим" мийнети, екиншиси 1865 жылы жәрияланған "Адамзаттың тәбиййи тарийхы ушын тилдің әхмийети" мийнетлери болып табылады. Август Шлейхердің жетилискен

¹ Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. Bonn, 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II Praga, 1856-1857.

натуралистлик көз қарасларының улыўма теориялық бағдарлары оның 1860 жылы жәрияланған "Немис тили" мийнетинде бағдарлары берилген.

Бул мийнетте кейинги дәўирдеги тилшилердиң тартысларына себепши болған фонетикалық ызым туўралы, аналогия туўралы, тилдиң системалық характери туўралы пикирлери, тиллерди Ш. Дарвинниң эволюциялық тәлийматына байланыслы үйрениў бойынша усыныслары сәўлелениўин тапты. Салыстырмалы-тарийхый тил билиминиң дәслепки басқышында ҳинд-европа тиллериниң туўысқан тиллер екенлиги, олардың бир деректен келип келип шыққанлығы компаративист илимпазлар тәрәпинен анықланды. Бул тиллердиң туўысқанлығы энди гуман туўдырмайды, бирақ қайсы деректиң тийкарында ҳинд-европа тиллери пайда болды деген мәселеде илимпазлардың пикирлери ҳәр қыйлы болды. XVIII әсирде В. Джоунз санскрит, грек ҳәм латын тиллери ортақ бир деректен пайда болған деген пикирди билдирип еди.Ф. Бопп дәслеп санскрит тилинен ямаса оның менен туўысқан болған тилден пайда болған тил туўралы пикир айтса, кейин ала барқулла санскрит тилиниң әйемгилигин ҳәм оның басқа тиллерге тәсирин жүдә жоқары көтермелеп жибермеў ушын санскрит тили менен туўысқан болған тил туўралы пикирлерин билдирди. Ф. Шлегель санскрит тили дәслеп пайда болған, ал басқа ҳинд-европа тиллери соның тийкарында қәлипести,-деп есаплады.

Шлейхердиң дәўирине шекем-ақ көпшилик илимпазлар Ф. Шлегельдиң бул пикирин бийкарлады. А. Шлейхер философиялық көз-қараслар кең, тәбийий пәнлерге қызығыўшылығы күшли, ҳәр тәрәплеме раўажланған илимпаз болғанлықтан тил билимин анық илимлерге-тәбийий илимлерге жақынластырыўға ҳәрекет етти. Ол тәбийий пәнлердеги организмниң ишки бөлеклери, қурылысын изертлейтуғын морфологиялық тәлийматты тил билимине қолланып, сөздиң сыртқы формалық белгилери жәмленген грамматикалық формалар туўралы тәлийматты пайда етти. А. Шлейхер бул тиллик формаларды эволюциялық раўажланыў бағдарында үйрениўге шақырады.

Солай етип, ол тәбийий дүньяда өмир сүретуғын, адамның еркинен тысқары өзиниң объектив ызымлары менен раўажланатуғын философиялық-тәбийий "организм" концепциясын тил билимине қолланады. Ол айырым бир тил ямаса тил семьяларын анализлеўде де оған системалы қатнас жасаўдың зәрүрлигин көрсетеди.

Тилдиң сеслик ызымлықлары, морфологиялық қурылысының өзгешелиги ҳәм оған системалы қатнас жасаўдың зәрүрлиги А. Шлейхерге тиллердиң келип шығыўы туўралы классификациясын пайда етиўине алып келди. Шлейхердиң тиллердиң пайда болыўы туўралы классификациясы бойынша ҳинд-европа тиллери бир ата тилдиң (праязык) тийкарында пайда болған. Оннан соң тил семьяларына ҳәм шақапшаларына ажыратылған. А. Шлейхер өзиниң "ҳинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасы компендийи" мийнетинде ҳинд-европа тиллериниң туўысқанлығын көрсетиўши классификацияны береді.¹

А. Шлейхер тилди тәбийий дүньядағы басқа да тири организмлер сыяқлы тәбийий организм есаплады. Хызмети ҳәм раўажланыўы бойынша тил тәбияттың ызымларына бағынады деп көрсетеди. Оның пикиринше, тилде биологиялық кубылыс, туўылады, раўажланады, өледі. Сонлықтанда тилди изертлеўде тәбият ызымларын басшылыққа алыў керек дейди. Тилдеги өзгерислер адамлардан ғәрезсиз болады деп дурыс пикир билдиреди, бирақ оннан надурыс жуўмақ шығарады. Сонлықтанда тилди биологиялық организмлер қатарына жатқарыў керек дейди.

А. Шлейхер ҳинд-европа тиллери семьясының генетикалық классификациясын жасаған дәслепки лингвистлердиң бири. Ол дүнья жүзиндеги ҳәмме тиллер ушын ортақ-бир ата тилди (ираязык) қайта тиклеў мүмкин емеслигин билдирди. Ол Ф. Шлегельдиң

¹ Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen-Weimar, 1861-1862.

хинд-европа тиллериниң хәммеси санскрит тилинен келип шыққанлығы туўралы пикирин бийкарлады.

Август Шлейхердиң хинд-европа тиллериниң генетикалық туўысқанлығын көрсетиўши классификациясы төмендеги ше кестеде берилди. А. Шлейхер өзи ислеп шыққан хинд-европа тиллериниң генетикалық классификациясына исенгенлиги соншели хинд-европа ата тилде (праязын) "Қойлар хәм атлар" деген бир тымсалды да жазды.

Тил билиминдеги А. Шлейхер тийкарын салған натурализм ағымының тийкарғы теориялық кемшиликлериниң бири тилдиң жәмийетлик қубылыс екенлигин тән алмағаны хәм оның раўажланыўда болатуғынын адамзат жәмийетиниң раўажланыўы ызымларына байланыслы екенлигин билмеўи болып табылады. А. Шлейхердиң биологиялық концепциясы оның шәкиртлери Мориц Рапптың 1840 жылы жәрияланған "Тил физиологиясы" хәм 1852-жылы жәрияланған "Салыстырмалы грамматика тәбийий илим сыпатында" деген мийнетлеринде даўам еттирилди.

Натурализм мектебиниң және бир ўәкили Макс-Мюллер. Ол 1823-жылы туўылып 1890-жылы қайтыс болған. Миллети бойынша немис, англис тили бойынша қәниге. Макс Мюллерде тил билими тәбийий илимлериниң бир тараўы деп түсинеди. Бирақ ол тил биологиялық организм деген пикирге қосылмайды. Тил биологиялық организм емес, ал ойлаўдың куралы, тил арқалы адамзат хайўанатлар дүньясынан ажыралып турады деп көрсетеди. Тилди адамлар күнделикли турмыста қолланса ғана ол жасайды, ал қолланыўдан қалса тилдиң өлгени деп түсиндиреди. М. Мюллер тилдеги түрли қубылысларды тилдиң раўажланыў тарийхы деп есапламайды, ал биологиялық организмдеги сыяқлы жай өсиў деп көрсетеди. Макс Мюллер хинд-европа тиллериниң классификациясы бойынша пикир билдирип, хинд-европа тиллерин тийкарғы еки-азия хәм европа топарына бөлиў зәрүрлигин билдирди.

Август Шлейхер тийкарын салған натурализм ағымына критикалық көз қарасты немис илимпазы Иоганн Шмидт (1843-1901) бириншилерден болып билдирди. Ол өзиниң "Индогерман тиллери арасындағы туўысқанлық қатнастар туўралы" мийнетинде Шлейхер тәлийматындағы "хинд-европа ата тили" терминин сынға алады. Шмидт бир ата тил хақындағы пикир илимий шынлыққа туўра келмейди, хақыйқатында ең дәслепки дәўирлерден баслап-ақ хинд-европа тиллик комплекси диалектлик бөлшеклерге бөлінген еди. Сонлықтанда, оның барлық элементлерин бир дәўирге жатқарыўға болмайды,-деген пикирди билдирди.

Усыған байланыслы И. Шмидт компаративистиканың тийкарғы ўазыйпасы ата тилди қайтадан тиклеўге умтылыў емес, ал айырым сөз хәм грамматикалық формаларды реконструкция жасаў болып табылады, -деп көрсетти.¹

Шмидттиң пикиринше, хинд-европа тиллерин Шлейхер сыяқлы бир дарактың шақалары сыпатында емес, ал басы да ақырыда жоқ шеңбер тәризли өз-ара байланысқан бөлимлерден ибарат шынжыр сыпатында қараў керек. Мәселен, хинд-иран шеңбери тәрәпинен қарағанда оған ең жақын шеңберлер-балтик хәм славян шеңбери, оннан кейин герман, кельт, итальян, грек шеңберине шекем барамыз.

Ол географиялық орналасыўы жағынан бир-бирине жақын жайласқан тиллердиң өз-ара уқсаслығы аймақлық жақтан алыста жайласқан тиллерге салыстырған да көп. Усыған сәйкес хинд тиллеринен иран тиллери арқалы славян тиллерине, славян тиллеринен балтик тиллерине кем-кем толқын тәризли ағып өтиў барысы байқалады. Сонлықтанда славян тиллери балтик тиллерине салыстырғанда көбирек иран тиллериниң белгилерине ийе, ал иран тиллериниң өз гезегинде санскрит тилине салыстырғанда славян тиллери менен ортақ белгилери көп. Балтик-славян тиллери бир тәрәптен герман тиллери

¹ Schmidt J., Die Verwandtschafts Verhältnisse der indogermanischen Sprachen-Weimar. 1872.

менен екінші тәрәптен иран хәм Һинд тиллери усындай тынымсыз байланыслар менен тығыз байланысқан.

Солай етип, балтик-славян тиллери герман хәм Һинд-иран тиллери арасындағы аралық басқыш. Оның дәлили, деп көрсетеди Шмидт, мәселен, славян-балтик тиллериниң сөзлик курамында немис тилиниң сөзлик курамына салыстырғанда иран тиллериниң элементлери төрт мәртебе көп, славян-балтик тиллеринде герман тиллериниң элементлери Һинд-иран тиллерине салыстырғанда он есе көп.

Солай етип, Шмидт тил билиминде бир тилдиң екінші тилге әсте ақырын өсип өтиү теориясына тийкар салады. Бул теория "толқын теориясы" деп те аталады.

И. Шмидттиң бул теориясының жетискенлик хәм кемшилиги бар. Оның тийкарғы жетискенлиги А. Шлейхердиң Һинд-европа тиллери бойынша классификацияны абсолютлестириүден бас тартыуы, жаңа тиллердиң пайда болыуы хәм тарқалыуы нызамлылықларын анықлауы болды. Кемшилиги-қоңсылас тиллердиң өз-ара тәсирин жүдә бөрттирип көрсетиуи болып табылады. Тиллердиң өз-ара тәсирин анықлауда тек генетикалық тууысқан тиллерди нәзерде тутады, ал генетикалық тууысқан болмаған тиллердиң бир-бирине тәсирин дыққатқа алмайды. Иоганн Шмидттиң "толқын теориясы" өзинен кейинги дәуірдеги лингвистикалық ағымларға белгили дәрежеде тәсирин тийгизди. Соңғы дәуірлерде ареал лингвистиканы изертлеуши неолингвистлер ағымы, "сөз хәм затлар" мектебиниң басшысы Г. Шухардт бул теорияны белгили дәрежеде басшылыққа алды.

Шмидттиң "толқын теориясы" кейин ала жас грамматистлер тәрәпинен көп мәртебе сынға ушырады. Жас грамматистлер ағымы ўәкили А. Лескин Шмидтти сынға ала отырып оның концепциясының Август Шлейхер концепциясы менен тиккелей қарама-қарсы емес екенлигин дәлиллеўге умтылды.

Лескин өзиниң 1876-жылы Леипциг қаласында жәрияланған "Славян-литов хәм герман тиллериндеги сепликлер ҳақында" деген мийнетинде, "дарак" теориясы (А. Шлейхер) менен "толқын" теориясын (И. Шмидт) келисимге келтириўге болады, себеби дәслебинде үзликсиз өтиўши байланыс өмир сүрген, ал кейин ала шақаларға бөлиниў процеси болған деп тастыйықлайды.¹ Лескинниң пикиринше, Шлейхер хәм Шмидт теориялары арасында принципиаль қарама-қарсылық жоқ, олар Һинд-европалылардың тарийхына екеуи еки тәрәпинен қарайды. Биреуи-айырым кәуимлердиң көшип орналасыуы нәтийжесинде олардың тилиниң өз алдына раўажланыуын билдирсе (Шлейхер), екіншиси-аймақлардың кем-кем кеңейип барыу процесин көрсетеди (Шмидт).

ХІХ ӘСІРДЕГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

ХІХ әсирде тийкарынан Һинд-европа тиллериниң салыстырмалы-тарийхый грамматикасын изертлеу менен бирге, тилдиң антологиясын философиялық түсиндириў қатар алып барылды.

Бул ағымның тийкарғы ўәкиллери-И. Гердер, А. Шлегель, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Штейнтал, А.А. Потебня, В. Вундт х. т. б. Олардың мийнетлеринде тилдиң тәбиятын хәм оның ойлауға қатнасын анықлау, тилдиң улыўма теориясын қәлиплестириў хәм тилдиң эволюциялық теориясының тийкарғы принциплерин ислеп шығыў мәселелери изертленилди.

Бул мәселелерди изертлеуде В. Гумбольдттың орны айрықша болды. В. Гумбольдттың лингвистикалық концепциясы тил билими тарийхында жаңа дәуірди баслап берди. Ол тил билими тарийхында биринши рет тилдиң ишки қурылысын сәулелендиретуғын пүтин лингвистикалық системаны, сол тилде сөйлеуши халықтың руўхый хәм мәдений өмири менен байланыслы халда үйрениў мәселесин көтерди.

¹ Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen, -Leipzig, 1876.

Оның теориялық көз қараслары немис классикалық философиясына жақын болды. Гумбольдттың көркем өнер философиясына қызығыушылығы оны Ф. Шеллинг пенен жақынластырады. В. Гумбольдт немис классикалық философиясындағы көркем-өнер хәм илим руұхый мәдениеттың раұажланыуындағы избе-из басқышлар екенлиги туұралы идеяны басшылыққа алады хәм оның мийнетлеринде бул идея сезилип турады.

Ол көркем-өнер хәм илим адамзат дәретиушилигиниң түрлери екенлигин хәм олар адамзат дәретиушилигиниң айрықша түри болған тил арқалы өзиниң реаллығына ийе болатуғынын анық түсинди.

Усы көз қарастан шыға отырып, В. Гумбольдт тилди жәмийетлик қубылыс сыпатындағы хәм адамзат руұхый күшиниң раұажланып барыушы дәретпеси сыпатында үйренетуғын тил теориясының тийкарын салды. Бул дәуирде тил билими де XVIII әсирдиң соңғы шерегинде пайда болып XIX әсирдиң басында Европа халықларының мәдений өмириниң барлық тарауларын өзиниң ишине алған философиялық-тарийхый әдебий ағым романтизм ағымының тәсиринде болды.

Романтизм ағымы ўәкиллери тил таңбаларының мәниси хәм функциональлық өзгешеликлери, хәр қыйлы таңбалық системалар хәм олар арасындағы байланысларды изертлеўге үлкен дыққат аўдарды.

Тәбийий пәнлер тарауындағы соңғы ашылыулардың нәтийжесинде 50-60 жыллары тил билиминде натурализм ағымы қәлиплесе баслады. Бул ағымның көрнекли ўәкил-хинд-европа тиллериниң салыстырмалы-тарийхый грамматикасы бойынша фундаменталь мийнетлери менен кеңнен белгили Август Шлейхер болды.

XIX әсирдиң 60-жыллары идеялық хәм абсолют сана туұралы усы дәуирге шекемги илимий көз-қарасларға салыстырғанда, руұхый дүньяның индивидуаль-психологиялық механизмн изертлеўге қызығыушылық күшейди. Сонлықтанда илимпазлардың изертлеў объекти улыўмалықтан, индивидтиң жеке психикалық хәрекетиниң механизми, яғный жеке руұхты изертлеўге бағдарланды.

Бул дәуирде индивидуаль психологияның тийкарлары қәлиплесе баслады. Тил билиминде тилди индивидуал-психикалық қубылыс сыпатында изертлеўлер пайда бола баслады. Солай етип, тил билиминде психологиялық ағым пайда болады. Бул ағымның тәрәпдарлары хәр қандай тиллик анализдиң тийкарында сөйлеўши индивидтиң санасындағы психикалық процеслер турууы тийис деп тастыйықлады. Илимий көз-қарас сыпатында қәлиплескен психологизм Г. Штеинваль, И. А. Бодуэн де Куртэнэ, А. А. Потебня киби илимпазлардың да концепцияларының ажыралмас бөлеги есапланады. А. А. Потебня В. Гумбольдттың көз-қарасларына критикалық қатнас жасай отырып тил хәм ойлау механизминиң өз-ара тәсирин изертлеўди ўазыйпа етип қояды.

Психологиялық көз-қараслардың тәсири менен XX әсирдиң басында тил билиминде младограмматизм (жас грамматистлер) ағымы қәлиплести, олар өзлериниң мийнетлеринде натурализм ағымын қатты сынға алады.

РОМАНТИЗМ АҒЫМЫ

Фридрих Шлегель (1772-1829), Август Шлегель, Я. Гримм х.т.б. мәдениет тарийхы мәселелери менен қызықсынған. Олар романтизм ағымының ўәкиллери болды. Олар әййемги дәуир мәдениаты менен қызықсынды, сол дәуирлерди идеалластырып көрсетиўге хәрекет етти.

Тил билиминде романтизм ағымының көринислери салыстырмалы тил билиминиң дәслепки башқышларында пайда болды, яғный хинд-европа тиллерин бир-бирине салыстырмалы үйрениў тийкарында олар арасында уқаслық белгилер анықланып барылды хәм бул тиллердиң барлығының әййемги дәуирдеги әжайып бир деректен келип шыққанлығын романтика-лық руұхта баянлау түринде көринди.

Романтизм ағымының ўәкиллериниң бири **Иоганн Готфрид Гердер** (1744-1803) болды. Ол белгили немис ойшылы, көркем-өнер изертлеўшиси, жазыушы хәм лингвист

болды. Оның философиялық көз-қараслары В. Гумбольдттың көз-қарасына жақын. Әйемгі дәуірдегі классикалық мәдениетке қызығушылығы күшлі. Тилди миллет, халықтың рухының сәулеленуі деп есептеледі. Ол өзінің "Тилдің пайда болуы туғалы трактат" мийнетінде адамның сөйлеу тили өзінің ишки тәбийий талаптарын жүзеге асыру қуралы сыпатында адамзат пайда болғаннан бирге деген пикирди береди.¹

Гердердің пикири бойынша, дәслеп тил пайда болған, соң адамзат поэзияны дөреткен. Поэзия адамның рауажланыуы хәм өсиуінің көрсеткіши.

"Тил барлық адамзатты бириктируу күш. Тил айырым халықты, айырым миллетти басқа барлық адамзат жәмийети менен байланыстырады. Тилде жеке миллет хәм барлық адамзат жәмийетине тән белгилер сәулеленуін табады",-деп жазады.

Сондай-ақ, Гердер тил адамның психикалық қурылысының айрықша бир өними сыпатында рауажланады, адамға тәбият тәрәпинен мийрасқа берилмейди,- деген пикирди билдиреди. Тилдің мәніси хәм пайда болуы туғалы Гердердің билдирген пикирлери өзинен кейингі дәуірдегі философ, психолог, хәм тилшилерге белгили дәрежеде жол көрсетти.

Фридрих Шлегель тийкарынан антик дәуірдегі әдебий мийрасларды изертлеуге умтылды. Ол өзінің "Филология туғалы" деген мийнетінде абстракт филологиядан әйемгі дәуірди изертлейтуғын конкрет тәбийий филология өтиу зәрүрлигин айтады.¹

Өзінің "Грек хәм римлердің поэзиясы тарийхы" мийнетінде хәр қандай филологиялық изертлеудің тийкары тарийх болуы керек, оны изертлеуши филолог-тарийхшы философ болуы керек деген пикирди билдиреди.

XIX әсирдің I ярымындағы салыстырмалы-тарийхый тил билиминің, тил билиминдегі философия дәуири деп аталуы да Ф. Шлегельдің усы көз-қарастарының тәсирінде болды.

Ф. Шлегельдің 1808 жылы жәрияланған "Ҳиндлердің даналығы хәм тили туғалы" деген мийнети тил билиминде романтизм ағымының қәлиплесуіне күшлі тәсир жасады². Бул мийнет тил билиминдегі романтизмнің манифести есепланып, оның тийкарында XIX әсирдің биринши ярымындағы көпшилик тилшилердің көз-қарастары қәлиплести.

Романтиклердің ең жоқары сыйынатуғын объекти өзінің тили хәм фольклоры арқалы өзгешеленип туратуғын халық, миллет болды.

Тууысқан Вильгельм хәм Якоб Гриммер немис тили грамматикасын үйрениу үшін фольклорлық естеликлердің тилин үйрениуге умтылды.

1812-жылы жәрияланған В. Гумбольдттың "Басқлардың жазуы хәм поэзиясының үлгилери" деген мақаласында романтизм идеяларының тәсири сезиледи. В. Гумбольдт бул мийнетінде, тиллерди, оның тәбияты хәм рухын изертлеу миллеттің, халықтың тәбияты хәм рухын изертлеу үшін гилт болуы керек-деп жазады.

Улыма алғанда, тил билиминдегі романтизм ағымының ўәкиллери, ҳинд-европа тиллери ушын ортақ ата тилди (праязык) табу, қайта тиклеуге умтылады. Ата тилде сөйлеген ата халықтың, кәуімнің күн көриси, мәдениаты менен қызықсынады, оларды идеалластырады.

УЛЫМА ТИЛ БИЛИМИ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИУИ. В. ГУМБОЛЬДТ

Вильгельм Гумбольдт салыстырмалы-тарийхый тил билиминің философиялық негизин салыушы болып табылады.

¹ Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. –Berlin, 1772.

¹ Schlegel F., Zur Philologie.-Sammtliche Werke. Bd. 15, Wien, 1846.

² Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier.-Heidelberg, 1808.

Вильгельм фон Гумбольдт өзіне шекемгі бай лингвистикалық материалларды, илимий жаңалықтарды улыұмаластырып лингвистика илиминің философиялық негизін салған талантлы илимпаз, мәмлекетлик искер болды.

В. Гумбольдт 1767 жылы немис дворянини шаңарағында туўылған, 1835 жылы қайтыс болады. 1787 жылы Франкфурттағы университеттиң юриспруденция қәнигелигине тапсырады, екінши курста Геттингем университетиниң филология факультетине өзгертеди. Г. Гейнениң тарийх хәм әдебият тарийхы бойынша лекцияларын тыңлайды. В. Гумбольдттың 1792 жылы жәрияланған биринши илимий жумысы "Мәмлекеттиң хуқықый шегарасы туўралы" деп аталады. Геттингем университетинде талантлы немис шайыры Ф. Шиллер менен танысады. Ф. Шиллердиң эстетикалық тәлийматы оған күшли тәсир етеди. Эстетика проблемаларына қызығыўшылық И. Кант хәм Ф. Шеллинг философиясын үйрениўине тәсир етеди. Буннан соң В. Гумбольдттың тилбилимине қызығыўшылығы күшейеди. 1799-жылы баск тили бойынша изертлеў жүргизип, бир неше тиллерди философиялық тийкарда салыстырмалы сөз етеди. В. Гумбольдтқа оның жигит ағасы, табияттаныўшы хәм географ Александр америка индеецлериниң тили бойынша көплеген материаллар алып келип береді. Оның лингвистикалық қызығыўшылық шеңбери кем-кем кеңейип барады.

Ол 1801-1810 жыллары мәмлекетлик хызметте билимлендириў департаменти директоры лаўазымында иследи. Хәзирги ўақыттағы Гумбольдт атындағы Берлин университетиниң ашылыўында хызметі мол.

1810-1819 жыллары дипломатиялық хызметте болып, дем алысқа шыққаннан соң өзін илимге бағышлады.

1820 жылы Берлин Илимлер Академиясында "Хәр қыйлы раўажланыў басқышларындағы тиллерди салыстырмалы изертлеў ҳаққында" деген темада баянат жасады. Бул баянатында тил билими тараўындағы өзиниң илим-изертлеў жумисларының бағдарламасын баянлайды, лингвистикалық проблемаларын қәлиплестиреди, тил ҳаққындағы билимниң мақсети хәм шегараларын тийкарлайды. Ол В. Гете менен жақын дослық қатнаста болады. Буннан соң 1824 жылы жәрияланған "Грамматикалық формалардың пайда болыўы хәм оның идеялардың раўажланыўына тәсири" мийнетинде санскрит тили бойынша өзиниң бақлаўларын жуўмақластырды.

В. Гумбольдттың тилдиң пайда болыўы, раўажланыўы, хызметі туўралы көз қараслары 1827 жылы "Грамматикалық формалардың тәбияты хәм қытай тили туўралы" мийнетинде берилди. 1829-1831 жыллары ол Суматрадан Пасхи атаўларына, Жаңа Зеландиядан Сандвич атаўларына шекемгі аралықтағы жасаған халықлар хәм олардың тиллерин терең үйрениў нәтийжесинде бул тиллер ҳинд тиллери менен америка тиллери арасындағы байланыстырыўшы буўын деп есаплады.

В. Гумбольдт өзиниң дәслепки мийнетлеринен баслап улыўма лингвистикалық мәселелерди философия менен тығыз байланыста шешиўге умтылды. Оның бул идеялары автор қайтыс болғаннан кейин 1836-1839 жыллары жәрияланған "Ява атаўындағы Кави тили туўралы" деген III-томлық мийнетинде айқын көзге тасланады.¹ Бул мийнеттиң кирисиў мақаласы "Адамзат тилиниң көп түрлилиги хәм оның халықтың руўхый раўажланыўына тәсири" деп аталады. Бул мақала В. Гумбольдттың тил философиясын өзінде сәўлелендирген оның тийкарғы мийнети есапланады.

В. Гумбольдттың философиялық көз-қарасы И. Канттың критикалық философиясы тәсиринде қәлиплескен. И. Канттың "Критикалық философия" сы тийкарынан үш трактатында баянланған: Бириншиси, 1781 жылы жәрияланған "Таза сананы критикалаў" мийнетинде, екіншиси 1788 жылы жәрияланған "Әмелий сананы критикалаў" мийнетинде, үшіншиси "Пикир жүргизиў қәбилетин критикалаў" деп аталады. И. Кант өзиниң биринши мийнетинде билиў теориясын, екінши мийнетинде,

¹ Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. –Berlin, 1836-1839.

этика үшінші мийнетінде, эстетика хәм тәбияттың бир пүтинлиги туўралы тәлийматын баянлайды. Кант билиўдиң үш түри бар екенлигин айтады. 1) Сезиў, 2) пикирлеў, 3) сана.

И. Канттың сананың материаллық тәбияттан ғәрезсиз категория екенлиги туўралы пикирине тийкарланып В. Гумбольдт тилдеги хәр қыйлы фактлер түсиник хәм пикир жүргизиўлер арқалы айырым тиллердиң бирлигин, улыўма адамзат тилиниң ортак екенлигин анықлаўға умтылады.

Сол дәўирдеги философиялық ой-пикирлерге Канттың таза санадағы қарама-қарсылықлар-антиномия туўралы тәлийматы үлкен тәсир жасайды. В. Гумбольдт Канттың антиномия туўралы тәлийматын тил билимине қолланыўға хәрекет етеди. Ол да Кант сыяқлы сана материаллық тәбияттан ғәрезсиз өз нызамлары менен раўажланады деп есаплайды. Усы көз қарасты тилге байланыслы қолланып тил руўхый ҳалаттың нызамлары тийкарында раўажланады. Соның менен бирге ол тилди ойлаў қуралы сыпатында баҳалайды. Ол өз мийнетлеринде бир неше мәртебе, "тил бул хәрекеттиң нәтийжеси емес, ал хәрекет" деп атап көрсетеди.

В. Гумбольдт тилдиң коммунивативлик хызмети хәм оның сеслик тәрәпине үлкен дыққат аўдарады: "Сөздиң қурылысында бәрхама еки бирлик-сес хәм түсиник бирлиги болады";

Оның пикиринше, тилде халықтың руўхый дүньясы сәўлелениўин табады. Бул тилдиң оны қолланыўшы индивид пенен қоршаған объектив дүнья ортасында болыўына байланыслы жүзеге келеди. Басқа халықтың руўхый дүньясын билиў ушын сол халықтың тилин үйрениў зәрүр. В. Гумбольдт таяр логикалық кестелер тийкарында конкрет тиллерди изертлеўге болады деп есаплайтуғын дедуктивли-улыўма грамматикалық (универсаль грамматика) көз қарасларға қарсы шықты. Оның орнына керисинше индуктив грамматика тийкарында, яғный конкрет тиллик фактлер тийкарында жеккеликтен улыўмалыққа қарай изертлеўди усынды. Айырым-айырым тиллердиң материалларын изертлеў тийкарында улыўма адамзат тилине ортак қубылысларды анықлаўды усынды.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АҒЫМ

Тил билиминдеги психологиялық бағыт XIX-әсирдиң 50-жылларынан баслап психоллингвистика деген ат пенен тил билиминиң айрықша тараўы сыпатында қәлиплести. Бул лингвистика менен психологияның арасында пайда болған жаңа ағым.

Психоллингвистика сөйлеў хәрекетлериниң нызамларын изертлейтуғын илим. Буны сөйлеў хәрекетлериниң теориясы деп те атайды. Психоллингвистиканың негизинформация теориясы деп те қаралады. Психоллингвистика сөйлеў хәрекетинде болатуғын хабар бериў, хабарды қабыллаў процесслериниң қалай иске асыратуғынын изертлейди.

XIX әсирдиң орталарында В. Гумбольдттың тил философиясының тәсиринде тил билиминде психологизм ағымы пайда болды. Гумбольдттың психологизми-бул универсал бағдардағы улыўма адамзаттың сана, ойлаў хәм руўх концепцияларына тийкарланады.

Оның тийкарын салыўшы **Гейман Штейнталь** (1823-1899) болып табылады. Ол Берлин университети профессоры. XIX әсирдеги тил философиясында психологизм өз алдына халықлық психология концепциясы негизинде пайда болды. Штейнтальдың психологиялық концепциясы бир тәрәптен логикалық грамматикалық тәлийматқа (бул тәлийматтың тийкарғы көз-қараслары **К. Бенкердиң** 1841-жылы жәрияланған "Тил организми" мийнетинде сәўлеленген), екінши тәрәптен, Август Шлейхердиң биологиялық натурализмине қарсы ағым сыпатында жүзеге келди. Штейнталь В. Гумбольдттың тил философиясын басшылыққа алған.

Көплеген илимий изертлеў жумысларының авторы болған Г. Штейнталь конкрет тиллерди ямаса лингвистикалық қубылыслар хәм фактлерди изертлеў менен емес, ал улыўма теориялық мәселелер менен шуғылланған. Оның психологиялық концепциясы

төмендегі мийнетлерде сәуленген: "Грамматика, логика хәм психология, олардың принциптери хәм қарым-қатнасы" (1855), "Психология хәм тилбилимине кирисиў" (1881), Булардан басқа автордың "Тилдің пайда болыўы" (1888), "Тил қурылысының баслы типлерине сыпатлама" (1860), "Тил философиясы бойынша В. Гумбольдттың мийнети" (1848), "Грек хәм римлилерде тил билими тарийхы" (1891). х.т.б.

Ол 1860-жылы Морис Лацарус пенен бирге психологиялық ағым проблемаларын жәриялаў ушын "Тил билими хәм этникалық психология" журналын шөлкемлестирди. Г. Штейнтальдың психологиялық концепциясы **Герберттиң** ассоциативли психологиясына тийкарланып, онда адамның сана-сезими, тили, ақыл-ойы психологияның ассимиляция, апперценция, ассоциация нызамлары менен басқарылатуғыны басшылыққа алынады.

Штейнталь хәм Лацарус тәрәпинен ортаға қойылған халық психологиясына байланыслы мәселелер төмендегилер: Халықлық психологияның жеке индивидтиң психологиясына қатнасы, психологияның бөлиниўи, тәбият хәм руўх, антропология, этнология, тарийх, сиясат, тәбияттаныўға қатнас, тарийхтың философиядан өзгешелиги, эмпирикалық сыпаттағы халық психологиясы-илим тараўы сыпатында деген мәселелер әтирапында болды.

ВИЛЬГЕЛЬМ ВУНДТТЫҢ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

В. Вундт (1832-1920)-көрнекли немис илимпазы, философ хәм психолог. Қәнигелиги бойынша врач, физиология хәм психология тараўлары бойынша жетик қәниге. 1785-жылдан Леипциг университетиниң философия бойынша профессоры. Оның буннан кейинги илимий хәм педагогикалық хызметі усы оқыў орны менен байланыслы. Ол физиология, психология, философия, логика, тил билими, этика, хәм дин бойынша көплеген мийнетлердиң авторы.

В. Вундттың тил философиясы тийкарынан психология базасына қурылған. Вундттың пикиринше, философия сыяқлы психологияда өз алдына илим болып табылады. Яғный ҳәр қандай илимий билиўдиң эмпирикалық тийкары болып психикалық процесс есапланады.

Психикалық процесслерди изертлеўдиң әхмийетин өзиниң 1889-жылы жәрияланған "Философия системасы" мийнетинде көрсетеди, ойлаўдың психологиялық тийкарлары проблемасына кең түрде тоқтайды.¹

В. Вундт 1878-жылы эксперименталь психология проблемаларын системалы изертлеў мақсетинде Леипциг қаласында биринши мәртебе эксперименталь психология институтын шөлкемлестиреди. Бул институт соңғылығында барлық психологиялық лабораториялар ушын үлги хызметин атқарады.

Ол, сондай-ақ, "Философиялық изертлеў" ("Philosophische Studien") деген атамадағы философиялық-психологиялық журналды шөлкемлестирди. Бул журнал Вундт тәрәпинен 1883-1903 жыллары системалы түрде жәрияланды. 1905-1918 жыллары "Психология бойынша изертлеўлер" деген жаңа атамада шығып турды. В. Вундттың "Физиологиялық психология тийкарлары" деп аталатуғын классикалық мийнетинде, психологиялық эксперимент методикасы кең түрде баянланды.

"Қурамалы психикалық процесслер-деп жазады В. Вундт-сол халықтың тилинде, үрп-әдетинде, дини хәм көркем өнеринде объектив түрде из қалдырады. Мине булардың хәммеси-халық психологиясы деген илим тараўында изертлеўи тийис".

В. Вундт өзиниң 1888-жылы жәрияланған "Халық психологиясының жоллары хәм мақсети туўралы" деген мийнетинде психология менен тил билими арасындағы байланыс проблемасына қатнасын билдиреди.¹

¹ Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. Leipzig, 1889.

¹ Wundt W. Über Ziele und Wege der Volkerpsychologie. II-Philosophische Studien. IV. 1888.

Ол 1900-жылы он томлық "Халықтар психологиясы. Тили, мифлери хәм үрп-әдетлериниң раўажланыўы ызымлары бойынша изертлеў" мийнетиниң биринши бөлимин жәриялады. 1400 беттен ибарат дәслепки еки томы тилди изертлеўге арналып "Тил" деп аталады.² Биринши томы "Халық психологиясына кирисиў" бөлими бес баптан ибарат. I бап "Көрсетиўши хәрекетлер", II бап-хәрекетлер тили, III-бап-тил сеслери, IV бап-сеслик өзгерислер; V бап-сөз жасалыўы деп аталады.

Екинши томы төрт баптан ибарат I бап-сөз формалары, II бап-гәп, III бап-мәниниң өзгериўи, IV бап-тилдиң келип шығыўы деп аталады.

В. Вундттың бул мийнетлери психологлар хәм тилшилерге белгили дәрежеде тәсир жасады. Ол социаллық психологияның системасын қәлиплестириў ушын өзинен алдыңғы Г. Штейнталь хәм М. Лацарус тәрәпинен билдирилген, "жеке психология халықлық психология менен толықтырыўы керек, олар екеўи улыўма психологияның бөлимлери"-деген идеяға сүйенди. Штейнталь хәм Лацарусты халық психологиясы тәлийматының тийкарын салыўшылар сыпатында тән алған ҳалда, олардың илиминиң кемшилик тәрәплерин сынға алады. Олар илимпаз сыпатында индивидуаль-психология шеңберлеринен сыртқа шыға алмады, -деп жазады.

Вундттың пикиринше, "тилдиң раўажланыўы-бул психологиялық раўажланыў".³

"Тил-адамның психофизикалық хәрекетиниң жуўмағы". Вундттың тил философиясының тийкарғы концепциясы-тилди адамзат жәмийетиниң раўажланыў процесиндеги жәмәәтлик руўхый хәрекетлериниң баслы өними сыпатында баҳалайды.

В. Вундттың лингвистикалық хәм психологиялық идеялары оның шәкирти психолог хәм тилши О. Дитрихқа үлкен тәсир жасады. О. Дитрихтың 1903-1904 жыллары жәрияланған "Тил психологиясы тийкарлары" мийнетинде Вундттың тил философиясының тәсири айқын сезиледи.

А. А. ПОТЕБНЯНЫҢ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Александр Афанасьевич Потебня (1835-1891)-орыс тили, поэзиясы хәм фольклоры, сондай-ақ улыўма тил билими бойынша көрнекли изертлеўши.

А. Потебняның илимий-дөретиўшилик хызмети Харьков университети менен тығыз байланысly. Ол Харьков университетин 1863 жылы питкерди хәм қалған өмириндеги барлық илимий изертлеў, педагогикалық жумыслары усы жерде өтти. Ол өзиниң эрудициясы, лингвистикалық ой-пикириниң кеңлиги менен аудиторияға күшли тәсир жасайтуғын әжайып лектор болған. А.А. Потебняның мектебинен соңғылығында Д. И. Овсянко-Куликовский, А.В. Попов, Б. М. Ляпунов, М.А. Колосов, А.И. Соболевский киби талантлы шәкиртлер шықты.

Оған 1877-жылы "Орыс грамматикасы бойынша изертлеўлер" деген мийнетиниң I томы ушын Россия Илимлер Академиясының М. В. Ломоносов атындағы сыйлығы берилди.

Потебняның илимий мийрасларының ишинде оның улыўма лингвистикалық көз қараслары сәўлелениўин тапқан төмендеги мийнетлери болып табылады. 1862-жылы жәрияланған "Ойлаў хәм тил" мийнети,¹ 1894-жылы жәрияланған "Сөз өнери теориясы бойынша лекциялардан", төрт томлық "Орыс грамматикасы бойынша изертлеўлер" (1905), 1876-жылы жәрияланған "Орыс тилиндеги сеслердиң тарийхы мәселесине" деген мийнетлери.

² Wundt W. Volkpsychologie/ Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze Von Sprache. Bd. I-II. Die Sprache. 1900.

³ Вундт В. Физиология языка- СПб, 1868, 7-6

¹ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. 1862.

Ол тил философиясы, улыўма тил билими, морфология, фонетика, синтаксис, семасиология, диалектология, ҳинд-европа тиллериниң салыстырмалы-тарийхый грамматикасы хәм славян тиллери мәселеси менен қызыксынды. Сондай-ақ, Потебня поэтика, көркем шығарма тили, тил хәм көркем-өнердиң қатнасы мәселелери менен шуғылланды.

Потебняның философиялық көз-қараслары немис классикалық философиясы И. Кант, И. Фихте, Ф. Шеллинг, Г. Гегель мийнетлери тийкарында қәлиппести, сондай-ақ, В. Гумбольдт, Г. Штейнтальдың мийнетлери менен жақыннан танысады.

В. Гумбольдттың тил философиясы, әсиресе, оның илим хәм көркем өнерди адамзат санасының бир түри сыпатында қараўы, оны тил менен байланыслы изертлеў зәрүрлиги туўралы идеялары Потебняға үлкен тәсир жасайды. Потебня бул мәселелерди сол дәўирдеги тил билиминде үстемлик еткен философиялық психологизм көз қарасынан қабыллайды. Оған М. Лацарус пенен Г. Штейнтальдың этникалық психология туўралы теориялары да белгили дәрежеде тәсирин тийгизди.

А.А. Потебняның тил билими тарийхындағы тийкарғы хызмети төмендегилерден ибарат болды: ол биринши гезекте тил философиясы менен қызыксынды тилдиң мәдений, мәдений-тарийхый, психологиялық қубылыс екенлигин анықлаўға умтылды, тил хәм ойлаўдың, оларға мәдениеттиң қарым-қатнасы мәселелерин изертледі.

Оның илимий-дөретиўшилиқ хызмети еки дәўирге бөлинеди: биринши дәўири-1860-1865 жылларды өз ишине алады. Бул дәўирде ол В. Гумбольдт хәм Штейнтальдың тил теориясы бойынша философия-психологиялық хәр қандай идеяларын сын көз қарасында үйренип шықты. Усы дәўирде ол тил билиминде тийкарынан психолог хәм философ сыпатында көзге тасланады. Екинши дәўири-1865-1891 жылларды өз ишине алады. Потебня бул дәўирде орыс тилиниң фонетика хәм грамматикасы, диалектологиясы бойынша изертлеўлер жүргизди. Ҳинд-европа тил билиминиң жетискенликлерине тийкарлана отырып славян тиллерин үйренди.

Потебняның илимий-дөретиўшилиқ хызметин үйренип қарағанымызда, оны қызыксындырған баслы мәселе-тил хәм ойлаўдың өз-ара қатнасы мәселеси екенлигин аңлаўға болады.

Ол "Ойлаў хәм тил" мийнетинде, өзиниң алдына индивидтиң психикалық халатын адамның билиў процесиниң объектив механизми сыпатында үйрениў ўазыйпасын қояды. Өзи ислеп шыққан кесте тийкарында поэзия хәм проза, көркем-өнер хәм илим теориясын курады. Яғный бул жерде сөз илимий ойлаў хәм көркем-өнер психологиясы проблемаларын үйрениў туўралы болады. Бул теорияның тийкары В. Гумбольдт тәрәпинен ислеп шығылған, кейин Г. Штейнталь тәрәпинен айырым өзгерислер менен раўажландырылған еди. Бирақ бул теорияны тийкарлап дәлиллеген А.А. Потебня болды.

Ол "Ойлаў хәм тил" мийнетинде "поэзия хәм проза, көркем-өнер хәм илим тил арқалы турмысқа асады",-деген В. Гумбольдт идеяларын даўам етти. "Билимди үйрениў тилдиң түринен ғәрезли болады. Грамматикалық қурылыстың өзгериўи менен пикирлеў қурылысы өзгереді". Потебняның пикиринше: "Тил таяр ой пикирди сәўлелендириў куралы емес, ал ой- пикирди пайда етеди"¹. Сонлықтанда ол тилди ойлаўдың хәм билиўдиң тийкары усылы, ойды шөлкемлестириўши хәрекет сыпатында қарайды.

Г. Штейнтальдың идеяларын даўам етип, ол, "тилдиң барлық ўақытта ойлаў менен сәйкес келмейтуғынын көрсетеди". Мәселен, художник хәм хәр қандай музыканттың дөретиўшилиқ ойлаўы сөздиң қатнасысыз әмелге асады. Жүдә курамалы математикалық түсиниклер де шәртли таңбалар арқалы орынланады, бирақта буған ерисиў басқышы тил арқалы жүзеге асады. Потебня, тил, сөз арқалы жасайтуғын мифлер, әпсаналарды үйрениў жүдә әҳмийетли, себеби олар адамларды бир жәмийетке бирлестиреди.

¹ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV/ 1862.

Бир тилде сөйлеу адамларды бир-бирине жақынластырады. Тилдің бірлиги диний, экономикалық хәм сиясий бирлікке салыстырғанда анағұрлым жақын. Усы мәселеге байланысly "Халықтың жасауының бирден-бир хеш нәрсе менен алмастырып болмайтуғын усылы тилинің бирлиги болып табылады",- деп жазады.²

Улыұма жуұмақластырып айтқанда, А. А. Потебняның философиялық-лингвистикалық көз қараслары В. Гумбольдт, М. Лацарус, Г. Штейнталь х.т.б. көрнекли илимпазлардың "адамның эволюциялық процеси менен бирге ойлаудың хәм тилдің раұажланыуы иске асады, олардың биринің раұажланыуы екіншисиз болыуы мүмкин емес. Сөз таяр ой-пикирди сәулендириу куралы емес, ол ойлауды қәлиплестириуши усыл болып табылады. Тил-бул ойдың өзи. Ойлаудың пайда болыуында тил менен органикалық байланыс болады, ойлау тилден фәрезли"-деген идеяларына тийкарланады.

Академик В.В. Виноградов оның илимий-дөретиушилик хызметине баха берип, "Орыс тил билими тарийхында Потебня айрықша орынды ийелейди. Тилши-ойшыл сыпатында ол орыс тилин улыұма адамзатлық тил хәм ойлаудың эволюциясы менен тығыз байланыста изертледиди",-деп атап көрсетеди.³

XIX әсирдеги тил философиясы бойынша жуұмақлар

XIX әсирдеги тил теориясында тийкарғы орынды В. Гумбольдт тәрәпинен ислеп шығылған тил концепциясы орайлық орынды ийелейди. Бул концепциядағы Гумбольдттың тийкарғы идеясы- "тил массалық хәрекетлердің өними, соның менен бир ўақытта хәрекет болып табылады". Гумбольдт тилдің дөрелиу процеси қурылысын баянлауда феноменди, яғный хәрекетти баянлайды. Гумбольдттың тил онтологиясы тийкарында тил философиясына байланысly бир қанша идеялар пайда болды.

1) Дүнья тиллерин өз-өзинен раұажланатуғын тәбийий организм сыпатында түсиниу идеясы. Бул идея бойынша тилдің раұажланыуы қәлеген тәбийий организм сыяқлы адамның еркининен тыс жасайды деп есаплайды. Бул А. Шлейхер тәлийматының филогенетикалық хәм онтогенетикалық аспектлерин өз ишине алады.

2) Ойлаудың раұажланыуы туұралы түсиник. Бул идея бойынша ойлау тилдің хәрекетиди нәтийжесинде пайда болады. Бул идея Г. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт, А.А. Потебня мийнетлеринде сәуленениуин тапты.

XIX әсир тил билиминің ең баслы жетискенлиги бул тилдің ишки байланысларын анализлеу хәм оның тилдің қурылысына және де, ойлау менен функциональ байланысына тәсир жасайтуғын сыртқы факторларға қатнасын изертлеу болды.

ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ ЖАС ГРАММАТИСТЛЕР БАСҚЫШЫ

XIX әсирдің 60-жыллары компаративистикада жүзеге келген кризис жаңа жас грамматистлер ағымының пайда болыуына алып келди. Жас грамматистлер ағымына тән болған концепция Г. Остгоф, К. Бругман, А. Лескин, Б. Дельбрюк, Г. Пауль х.т.б. илимпазлардың атлары менен байланысly. Немис илимпазларының бул ағымына скандинавиялы К. Вернер, даниялы В. Томсен, француз М. Бреаль, швейцариялы Фердинанде-Соссюр, италиялы Г.И. Асколи, америкалы В.Д. Уитни, россиялы Ф.Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэн де Куртэнэ х.т.б. өзлеринің дөретиушилик хызметинің дәслепки басқышларында қосылды. Илимий әдебиятларда жас грамматистлер ағымы-Леипциг мектеби деп аталады. Оның тийкарғы себеби Леипциг университети грамматистлери тәрәпинен жас грамматистлер ағымының методологиялық тийкарлары ислеп шығылды.

² Потебня А.А., Мысль и язык с. 222.

³ Виноградов В.В., А.А. Потебня.-// Русский язык в школе, -1938, №6-6. -с.11.

Леипциг лингвистикалық мектеби жас грамматистлер ағымының тийкарғы ўәкиллери **Август Лескин** (1840-1916) **Герман Остгоф** (1847-1909), **Карл Бругман** (1849-1919) хәм **Герман Пауль** (1846-1921) есапланады.

Ф. Бопптан А. Шлейхерге шекемги, тилшилердің өзлеринен алдыңғы әўладын шешиўши түрде сынға алған оларды немис тилшиси Ф. Царнке ирония менен "Жас грамматистлер" деп атап еди, соңғылығында бул термин илимий орталықта кеңнен танымалыққа ийе болып кетти.

Жас грамматистлер ағымының методологиялық тийкарлары

Жас грамматистлер ағымы-ХІХ әсирдің 80 жылларынан баслап қәлиплесип, илимий ағым сыпатында 50 жыл жасады. Оның ўәкиллери тил ҳаққындағы билимнің ўазыйпалары хәм тийкарғы принциплерин анықлаў хәм лингвистикалық анализлеў методикасын жетилистириў мәселелери менен шуғылланды.

Романтизм ағымы ўәкиллери салыстырмалы тил билимине ески дәўирдеги әдебий естеликлер хәм фольклорлық шығармалардағы дереклер бойынша улыўма хинд-европа мәдениятын қайта тиклеў ушын мағлыўмат алатуғын дерек сыпатында қарады. Ф. Бопп, Я. Гримм, Р. Раск, А.Х. Востоков, х.т.б. тилши болыў менен бирге фольклорист, палеограф, әдебият тарийхшылары болса, айырымлары мәселен Ф. ,И. Буслаев көркем-өнер таныўшысы болды. Олардың көз-қарасынша, тил билимнің ўазыйпасы-рухый мәденияттың тарийхын баянлаў хәм қайта тиклеў ушын лингвистикалық мағлыўматларды пайдаланыў болып табылады. Сонлықтанда романтизм философиясына сәйкес тил руўхый раўажланыўдың дереги сыпатында қаралды, тил системасының раўажланыў себеплери мәдений хәм руўхый раўажланыўдың факторлары сыпатында үйренилди.

А. Шлейхер хәм оның шәкиртлери тилди тәбийий организм сыпатында үйрениў идеясын усынды.

Ал жас грамматистлер тиллик өзгерислердің себеплерин экстралингвистикалық емес, ал ишки лингвистикалық факторлардан излеўимиз керек деп есаплады. Олардың баслы тезиси: Тилдің қурылысының өзи (тилдің организми, тилдің системасы) хәм оның жасаўы системаның өзін хәрекетке келтиреді.

Жас грамматистлер Шлейхер концепциясындағы тәбийий объектив нызамлар тийкарындағы тилдің раўажланыўы туўралы органикалық теориясын параллель даўам еткен ҳалда, оған компаративистикадағы тил системасының өз-өзинен раўажланыўы туўралы пикирлерин қарсы қояды. Жас грамматистлер тилдің раўажланыўының еки басқышы ҳаққындағы тезиске қосылмайды. Олар тилди бириншиден бизиң эрамызға шекемги дәўир, яғный "жаслық ўақты"; екинши дәўири-раўажланыў дәўири деп бөлиўге қарсы. Ол хәр бир тилдеги хәзирги дәўирде бар материалларды изертлеўди усынады. Жас грамматистлер ағымының тийкарғы көз қараслары баянланған мийнетлери төмендегилер: Жас грамматистлердің манифести есапланатуғын Г. Остгоф хәм К. Бругманның "Хинд-европа тиллерине морфологиялық изертлеў" мийнетиниң I томына кирис сөзи:¹ Герман Паульдың "Тил тарийхы принциплери"²; Б. Дельбрюктиң "Тилди үйрениўге кирисиў. Салыстырмалы тил билими методологиясы хәм тарийхынан", "Тилди изертлеўдің тийкарғы мәселелери" мийнетлери;³ К. Бругманның "Тил билимнің хәзирги жағдайы мәселесине" мийнетлери болып табылады.⁴

Жас грамматистлер ағымының лингвистикалық анализлеў методологиясы К. Бругман хәм Б. Дельбрюктиң "хинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасының

¹ Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Bd. I. Leipzig, 1878.

² Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. –Halle, 1880.

³ Delbruck B. Einleitung in das Sprachstudium. –Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd 3-5, –Leipzig, 1893-1900.

⁴ Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft. –Strassburg, 1885.

тийкарлары" деген капиталлық мийнетлерінде бериледи.⁵ Бругман хәм Дельбрюктин "Салыстырмалы грамматика тийкарлары" мийнети кең көлемли жұмыс болып онда 70 тен аслам ҳинд-европа тиллери хәм диалектлери материаллары анализленген. Мийнеттин I, II томлары К. Бругман тәрәпинен жазылып фонетика хәм сөз хәм форма жасаушы аффикслерди изертлеуге арналған, қалған III, IV, V томлары Б. Дельбрюк тәрәпинен жазылып, III томында ҳинд-европа тиллериниң синтаксислик қурылысы IV, V томларында гәп ағзалары, сөз шақаплары хәм грамматикалық категориялар үйренилген.⁶ Ата тилдиң фонетикалық системасы тууралы түсиниклер өзгерди. Мәселен, А. Шлейхер ата тилде 24 сес бар деп есаплаған болса, К. Бругман 73 сестин бар екенлигин анықлады. Өз уақытында А. Шлейхер ата тилдеги дауыссыз сеслердиң санскритке жақын екенлиги, ал грек тилинде дауыссызлардың рауажланған ҳалатын көриу мүмкин. Дауыссызлар тарауында грек тилинде ески ҳалат сақланған, ал санскритте бул ҳалаттың бузылуы жағдайы ушырасады деп көрсеткен еди.

Солай етип, Бругман, А. Шлейхердиң ата тилдеги дауыссыз хәм дауыссыз сеслердиң кейин ала рауажланғаны тууралы гипотезасын бийкарлайды.

Леипциг мектеби Г. Штейнталь менен М. Лацарустың халықлар психологиясы-этнопсихология тууралы пикирлери менен келиспейтуғын билдиреди. Мәселен, Паулдың пикиринше ҳәр қандай психикалық ҳәрекетлер индивидтиң тамырларында пайда болады. Сонлықтанда, ҳақыйқатында жеке психология өмир сүреди хәм хеш қандай этнопсихология оған қарсы қойылуы мүмкин емес. Г. Пауль өзиниң "Тил тарийхы принципери" мийнетинде Вундттың "Халық психологиясы" мийнетин сынға алып, "Мен Вундтта тил билиминиң жәрдемінде алынған психологиялық жуумақларды таба алмадым"-деп жазады.

Леипциг жас грамматистлериниң тил қубылысларын лингвистикалық интерпретация жасауы индивидуаль психологизм рухында баянланған.

Өзлерине шекемги тил билиминиң тийкарғы кемшиликлери сыпатында олар изертлеу объектін толық анықлап алмай турып яғный адамның сөйлеу ҳәрекеті уақытында қандай факторлар өз-ара тәсир етисетуғынын анықламай турып пикир билдиргенин көрсетеди. Тил материаллары барқулла жаңаланып, өз-ара тәсирге ушырайды-деп жазады. Жас грамматистлердиң пикиринше, тилдеги өзгерислер, тил дөрелиу процесі тек сөйлеуши индивидлер тәрәпинен әмелге асырылады. Тил индивидумлар арқалы өмир сүреди.

Жас грамматистлер ҳәзирги пайытта сол халықтың тилинде сөйлеуши неше индивид болса соншелли диалект болады-деп қарайды. Усыннан келип шығып жас грамматистлер барлық тиллик өзгерислер индивидтиң сөйлеу ҳәрекетиниң нәтийжесинде пайда болады,-деген тезисти ортаға қояды. Жас грамматистлер лингвистикалық анализдиң бирден-бир илимий принциби -тарийхыйлық болып табылады-деп жәриялайды. Сонлықтанда жас грамматистлер ушын "тарийхыйлық" сөзі "илимийлик" сөзине синоним болды. Мәселен, К. Бругман хәм В. Штрайтберг "тилди илимий үйрениуді мақсет етип қойған адамның бийлигинде жалғыз бир метод-тарийхыйлық методы болады",-деп жазды.¹ В. Дельбрюк та өзиниң "Тилди үйрениуге кирисиу" мийнетинде тарийхыйлық принцибин тастыйықлап, "Тил билими философиялық дәуірден тарийхыйлық дәуіріне кирди";-деп жазды.²

Тарийхыйлық принциби Г. Паульдың барлық концепциясының тийкарын қурайды. Оның мийнети "Тил тарийхы принципери" деп бийкарға аталмаған.

⁵ Brugman K. und Delbruck B. Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. – Strassburg, 1880-1900.

⁶ Пауль Г. Принципы истории языка. –М., 1923. –С. 22-23.

¹ Brugmann K. und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjährigen Geburtstag--Indogermanischen Sprachen., 1., 1892.

² Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. –СПб, 1904, с. 148.

Паульдың пикиринше, тилди изертлеудің барлық тәрепи оны тарихый раўажланыў бағдарында үйрениў менен тығыз байланысқан. "Тилдің тарихый раўажланыўы туўралы мағлыўматларға ийе болмай турып тил туўралы тыянақлы пикир айтыў маған улыўма түсиниксиз"³ - деп жазады ол.

Леипциг лингвистикалық мектеби ўәкилери тек әйемги тиллерди үйрениў, ҳинд-европа ата тилин реконструкция жасаўға умтылыўларға қарсы шықты. Олар Я. Гримм көрсетип берген, бирақ А. Потт, А. Кун, Т. Бенфей, Г. Курциус, А. Шлейхер жүрген жол менен емес, басқа жол менен барды. Олар тилдің раўажланыў нызамлылықтарын анықлаў ушын бай материаллар беретугын жанлы тиллерди үйрениўге шақырды.

Бул шақырық әсиресе Г. Остгоф хәм К. Бругманның "Ҳинд-европа тиллери бойынша морфологиялық изертлеўлер" мийнетинде айқын көзге тасланады. Бул мийнетинде олар биринши мәртебе қысқа хәм анық етип Леипциг мектебинің көз қарасларын баянлады: "Тиллерди салыстырмалы бағдарда изертлеў менен шуғылланыўшы илимпаз-деп көрсетти олар,- тилдің раўажланыў бағдарлары туўралы түсиникке ийе болғысы келсе өзиниң илимий талантын ата тилге емес, ал тилдің ҳазирги жағдайын изертлеўге бағышлаўы зәрүр".

КАЗАН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Казан лингвистикалық мектебинің тийкарын салыўшы Иван Александрович Бодуэн де Куртэнэ (1845-1929) болып табылады.

Казан лингвистикалық мектеби ўәкиллери тилдің психикалық тәрепи, хәм фонетика мәселелерин изертлеўге тийкарғы дыққатты аўдарады. Олар эксперименталь фонетика хәм фонологияның терең изертлеўи менен ажыралып турады.

Бодуэн де Куртэнэ 16 жасында Варшава университетине оқыўға кирип, санскрит, литов, славян тиллери хәм поляк тилинің тарихы бойынша материаллар топлады, сеслердің физиологиялық аспектин үйрене баслады. Университетти питкергеннен соң 1866 жылы шет еллерге илимий сапарға жибериледи. Ол Прага, Йен, Берлинде болып сол дәўирдеги талантлы илимпазлар ушырасады, тәлийматларын үйренеди. 1870-жылы И.И. Срезневскийдің басшылығында Петербургте "XIV әсирге шекемги ески поляк тили хаққында" деген темада диссертация қорғады. Усы жылдан баслап Петербург университетинің приват-доценти сыпатында ҳинд-европа тиллеринің салыстырмалы грамматикасы бойынша лекция оқыўына рұхсат бериледи.

1874-жылы түслик славян тиллери диалектлери хәм этнографиялық материаллары тийкарында "Опыт фонетики резьянских говоров" деген темада докторлық диссертация қорғады. Усы жылдан баслап Казань университетине жумысқа өтеди.

Ол 1874-1883 жыллары Казанда, 1883-1893 жыллары Юрьевте, 1894-1899 жыллары Краковта (Польша), 1900-1918 жыллары Петербургте, 1918-1929 жыллары Варшава университетлеринде сабақ берди.

Казанда жумыс ислеген пайтларында тийкарынан еки мәселе, фонетика, әсиресе тил сеслеринің физиологиялық аспекти хәм салыстырмалы типология мәселелери менен шуғылланды. Бул жерде ол Н.В. Крушевский, В.А. Богоредицкий, С.Н. Булич х.т.б. илимпазларға устазлық етеди, пикирлес болады.

XIX әсирдің 80 жыллары Дерпт университети славян тиллеринің салыстырмалы грамматикасы кафедрасына жумысқа өтеди. Ол Дерпт университетинде ислеген жыллары көплеген илимий-изертлеў жумисларын доретти, армян, эстон, араб, латын тиллерин үйренеди.

Ол орыс хәм поляк тиллеринен басқа немец, француз, литов, итальян, чех тиллеринде еркин сөйлеген. 1887-жылы Бодуэн де Куртэнэ Россия Илимлер

³ Пауль Г. Принципы истории языка. –М., 1960. –С. 25.

Академиясының ағзасы болып сайланды. 1893-жылдан баслап Краков университетінде улыўма фонетика, славян, балтик хәм герман тиллериниң салыстырмалы грамматикасы бойынша лекциялар оқыйды.

Бул пайытлары Бодуэн де Куртэнэ Европа илимий жәмийетлигине танылып үлгерген еди. Париж лингвистикалық жәмийетине өмирлик ағза болып сайланады. Ол дүнья жүзиндеги белгили тилшилер Фердинанд де Соссюр, Арнольд Мейе, Г. Паул, О. Есперсен, Г. Шухардт х.т.б. менен дослық қатнаста болды.

1897-жылы Россия Илимлер Академиясының член-корреспонденти болып сайланған Бодуэн де Куртэнэ 1900-жылы Петербург университетине қайтады хәм санскрит тили бойынша профессор болады. Петербургта да, Казаньдағы сыяқлы оның этирапына бир қанша лингвистлер жыйналады. Олар Л.В. Шерба, Б. Я. Владимиров, Е. Д. Поливанов, Б. А. Баранников х.т.б. фонетика лексикография проблемалары, тиллик кубылыстардың психикалық субстраты, улыўма грамматикалық мәселелер менен шуғылланады.

1918-жылы Варшава университети Бодуэн де Куртэнэни хинд-европа тиллери кафедрасы баслығы лаўазымына шақырады. Жасы биразға барып қалғанлығына қарамастан Бодуэн де Куртэнэ жаңа ғәрезсизлигин алып атырған ўатаны Польшаға қайтады. Оның жәмийетлик хәм илимий жумысларына белсене қатнасады. Оның басламасы менен Поляк тили дослығы жәмийетти дүзиледи.

1922-1923 жыллары Париж, Копенгаген университетлериниң мирәти бойынша барып европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасы бойынша лекциялар оқыйды.

Бодуэн де Куртэнэ философиялық көз қараслары жағынан психологизм ағымы ўәкиллерине жақын. Ол тилде болатуғын өзгерислердиң тийкары сол тилде сөйлеўши халықтың психологиясына байланысly, психикалық нызамларға ғәрезли деп түсинеди. Бодуэн де Куртэнэ 600 ден аслам илимий мақалалар дәретти. Бул мийнетлер **Европа** дағы хәр қыйлы мәмлекетлерде жәрияланғанлығы оның илимий мийрасларын үйрениўде қыйыншылық туўдырады. Бодуэн-де-Куртэнэ жас грамматистлерден бурын-ақ сеслик кубылыстарды изертлеўде аналогия принциплерин колланады. (Сонлықтанда айырым илимий әдебиятларда жас грамматистлер ағымының тийкарын салыўшылардың бири сыпатында да аты аталады). Бирақ ол сеслик нызамлылықларды жас грамматистлердиң механикалық түрде түсиниўин қатты сынға алады.

Қазан лингвистикалық мектеби ўәкиллери улыўма тил билимине тил билиминиң айырым бөлими сыпатында қарайды. Бул мектеп ўәкиллери тийкарғы дыққатты фонема теориясын ислеп шығыўға, фонетикалық сеслик алмасыўлар, морфема, оның түрлери хәм морфологиялық процесслерге аўдарады.

Ол жас грамматистлердиң тил фактлерин изертлеўде универсал-тарийхый қатнас жасаўына қарсы болып, тилди изертлеўде баянлаў хуқықын қорғады. Усыған байланысly оның тилди статикалық хәм динамикалық көз-қарастан изертлеў зәрүрлиги туўралы пикирлери кейин ала Фердинанд де Соссюрдиң мийнетлеринде синхрониялық хәм диахрониялық лингвистика түринде ушырасады.

Бодуэн-де-Куртэнэ компаративистлерди ески формаларды реконструкция жасаўдағы схематизми ушын қатты сынға алады хәм хәзирги тири тиллер хәм олардың диалектлерин изертлеў әҳмийетли екенлигин усынады. Хәзирги тиллер хәм оның диалектлеринде тилдиң раўажланыўын басқарып баратуғын барлық факторлар хәм олардың өзгериў себеплери, тиллик кубылыстар арасындағы байланыстарды анықлаў мүмкин деген жуўмаққа келеди. Ол тил билиминде психологизм көз-қарасының беккемлениўине тәсир жасады.

Бодуэн-де-Куртэнэ фонетика мәселелери менен арнаўлы түрде шуғылланған ең дәслепки тилшилердиң бири болды. Ол бул тараўда айтарлықтай табыстарға да еристи. Ол өзиниң фонема теориясын дәретти, соңғылығында бул теория тийкарында тил билиминиң фонология тараўы қәлиплести.

Бодуэн-де-Куртэнэнің шәкірти 1851-1887 жыллары өмір сүрген **Николай Вячеславович Крушевский** болды. Оның 1883 жылы жәрияланған "Тил хаққында илим очерки", қайтыс болғанынан соң 1893-жылы жәрияланған "Антропофоника. Тил билими бойынша очерклер" мийнетлери бар. Ол улыўма тил билими мәселелери бойынша изертлеўди алып барды. Тиллердің раўажланыў ызымлылықларын изертлеўде сөздің морфологиялық қурылысы хәм сөз жасалыўға айрықша итибар берди.

Лев Владимирович Щерба (1880-1944) оригинал лингвистикалық концепцияның тийкарын салыўшы, талантлы орыс тилшилериниң бири болды. Ол өзиниң мийнетлеринде Бодуэн-де-Куртэнэнің шәкірти екенлигин көп мәртебе тилге алады. Оның педагогикалық хәм илимий хызмети Санкт-Петербург университети менен байланыслы.

Л. В. Щерба илимий изертлеў жумысларының, диапазонының кеңлиги менен ажыралып турады. Ол морфологияның улыўма мәселелери лексика, әсиресе лексикалық хәм грамматикалық категориялардың өз-ара қатнасы, сөз жасалыў, фонетика хәм фонология, синтаксис хәм лексикография мәселелери бойынша илимий мийнетлер дәретти. Ол тилге система сыпатында қатнас жасайды. Ол өзиниң 1928-жылы жәрияланған "Орыс тилиндегі сөз шақаплары хаққында" мийнетинде лексика хәм грамматика мәселелерин усы бағдарда изертлейди. Сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнилерин анықлайды. Усындай улыўмаластырыўлар тийкарында сөзлердің лексика грамматикалық топарлары туўралы тәлийматын дәретеди. Бул тәлийматы бойынша сөзлер төмендегі топарларға бөлинеди: а) сөз жасалыў тәртиби; б) форма жасалыў тәртиби; в) актив хәм пассив синтаксис; г) фонетика; д) лексикалық хәм грамматикалық категориялар.

Синтаксис тараўында Л. В. Щерба синтагма теориясын усынды.

МОСКВА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Москва лингвистикалық мектебиниң тийкарын салыўшы-Филипп Федорович Фортунатов (1848-1914) болды. Оның илимий-педагогикалық хызмети Москва университети менен тығыз байланыслы. Ол 1875-жылы магистрлик диссертациясын қорғады. 1876-жылдан баслап 1902-жылға шекем ҳинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасы кафедрасында иследи. 1902-жылы академик болып сайланғаннан кейин Петербургқа келеди.

Ф.Ф. Фортунатов илимий мийнетлери аз жәрияланған илимпазлар топарына кирип, өз идеяларын тийкарынан лекциялық курсларда раўажландырған, жүзеге асырған. Ф.Ф. Фортунатов тири ўақтында оның тийкарынан диссертациялық жумысы (**Samaveda Aranjaka Samhita**), славян-балтик тиллериндегі акцентология, ҳинд-европа тиллериндегі даўыссызлар бойынша мийнетлери жарық көрди. Ол университетте ислеген ўақытлары көплеген хәр қыйлы курслар улыўма тил билими, ҳинд-европа тиллериниң салыстырмалы фонетикасы хәм морфологиясы курсы, ески славян тили, литов тили, гот тили, ески ҳинд тили бойынша лекциялар оқыды, өзиниң лингвистикалық концепцияларын усы лекциялар курсы барысында раўажландырып барды. Литаграфиялық усылда аз санда студентлер хәм шәкіртлери ушын басып шығылған лекция курслары тийкарында көп санлы талантлы лингвистлерди тәрбиялап шығарды.

Ф.Ф. Фортунатов илимий изертлеў методы тараўында жас грамматистлер менен бир ўақытта сеслик эволюция проблемалары менен шуғылланды. Көпшилик фонетикалық процесслерге ортақ улыўмалық ызымлылықларды анықлаў менен бирге хәр бир конкрет тилдің тарийхий раўажланыў жағдайларына байланыслы сол тилдің қурылысында ушырасатуғын өзгешеликлерин анықлаўға умтылды.

Жас грамматисттердің индивидуал-психологиялық позицияларына қарсы Ф.Ф. Фортунатов тилдің жәмийетлик характери, жәмийеттің раўажланыў тарийхы менен тил тарийхының байланысына айрықша дыққат аўдарды.

Ф.Ф. Фортунатов тил хәм ойлаўдың қатнасы мәселесине көп дыққат аўдарып, тилди изертлеўдің конкрет мәселелерин усы қатнасқа тийкарланып үйрениўди усынады.

Оның тәлийматының әхмийетли тәреплериниң бири сөздің қурылысы, сөз дизбеги тилдеги форма ҳаққындағы көз-қараслары болып табылады.

Ф.Ф. Фортунатов тийкарын салған Москва лингвистикалық мектебинен, көплеген талантлы шәкиртлери өсип жетилисти. А.А. Шахматов, Г.К. Ульянов, М.М. Покровский, Б.М. Лякунов, В.К.

ФЕРДИНАНД ДЕ СОССЮР-СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕПТИҢ ТИЙКАРЫН САЛЫҰШЫ

1857-1913 жыллары жасаған Фердинанд-де-Соссюр тил билиминдеги социологиялық мектептің тийкарын салыўшы есапланады. Бул мектепти айырым илимий әдебиятларда француз мектеби деп те атайды. Фердинанд-де-Соссюр тәлийматындағы идеялар соңғылығында структурализм ағымының пайда болыўына түртки жасады.

Ол усыңған идеялар, билдирген пикирлери тек социологиялық мектептің шеңбери менен шекленбейтуғынлығы себепли оның аты менен "тил билиминде соссюрианство" термини де қәлиплескен.

Ф. де Соссюр-тил ҳаққындағы илимнің буннан кейинги дәўирлерде раўажланыўына күшли тәсир жасаған тил билиминдеги өзине тән айрықша қубылыслардың бири.

Ол еле Леипциг университетиниң студенти ўақтында 21-жасында "Хинд-европа тиллериндеги ески даўыслылар системасы бойынша изертлеў" мийнетин жәриялады. Бул университетте ол жас грамматистлер А.Лескин, Г.Остгоф хәм Карл Бругманлардың лекцияларын тыңлады. Оның аты аталған жумысы өзиниң илимий әхмийетин бүгинги күнге шекем жоғалтқан жоқ. Ол тил билиминде хинд-европа тиллериниң вокализмин изертлеўде үлкен хызмет атқарады хәм салыстырмалы-тарийхый методтың раўажланыўына тәсир жасады.

Ол дәслепп Париж университетинде, соң 1891-жылдан баслап туўылған қаласы Женевада лекциялар оқыды. 1896-жылы хинд-европа тил билими хәм санскрит бойынша профессор болды, 1907 жылдан баслап улыўма лингвистика кафедрасын басқарды.

Фердинанд-де Соссюрдың мийнетлериде Ф.Ф. Фортунатов сыяқлы көзиниң тири ўақтында аз жәрияланды. 1922 жылы қайтыс болғаннан кейин 600 бет көлеминдеги бир томлық мийнети Женева қаласында жәрияланды.

1906-1912 жыллары Ф.де Соссюр Женева университетинде үш мәртебе тилдің улыўма теориясы курсы бойынша лекциялар оқыды. Оның бул мийнети де қайтыс болғаннан кейин еки шәкирти А. Сешэ хәм Ш.Балли тәрепинен 1916 жылы "Улыўма лингвистика курсы" атамасында жәрияланды. 1931 жылы немис тилиндеги аўдармасы ("Grundfragen der allgemeinen-Sprach wissenschaft") 1933 жылы Р. Шордың редакциялаўында орыс тилинде "Улыўма лингвистика курсы" атамасында жәрияланды.

Ф.де Соссюрдың лингвистикалық теориясының философиялық тийкары Дюркегеймнің социологиялық тәлийматы болып табылады. Дюркегеймнің социологиялық тәлийматы менен Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепцияларындағы айырым көз қараслар түп-тийкарынан сәйкес келеди.

Ф.де Соссюр тил (langue), сөйлеў (parole) хәм сөйлеў хызметин (langage) бир-биринен ажыратып қарайды. Сөйлеў хызмети көп қырлы болып физика, физиология хәм психика менен байланысады.

Сөйлеу-индивидуал қубылыс, ал тил жәмәәттиң сөйлеу хызметиниң социаллық өними. Ол тил билимин сыртқы лингвистика хәм ишки лингвистика деп болып қарайды. Сыртқы лингвистикада тилдиң жәмийетлик хәм тарийхый жағдайларына байланыслы раўажланыуы үйрениледі. Ишки лингвистикада тил бирликлери, олардың қарым-қатнасы үйрениледі.

Және де Ф.де Соссюр тилди үйрениўди еки аспектке ажыратады. Бириншиси диахрониялық, тарийхый ямаса динамикалық аспект, екіншиси синхрониялық аспект. Бул еки аспектти ол тек ғана ажыратып қоймайды, ал бир-бирине қарама-қарсы қояды.

Сондай-ақ, Ф.де Соссюр тилди таңбалар системасы сыпатында қарайды. Ф.де Соссюр тил билиминдеги көплеген проблемаларды көтерип шықты, тилдиң өзине тән өзгешелигин терең түсиниўге тәсир жасайтуғын тилди изертлеўдеги әҳмийетли аспектлерди анықлады.

Ф.де Соссюр көп санлы талантлы шәкиртлерди тәрбияларды, олар үш топарға бөлинеди, олардың ишинде Ш.Балли А.Сешәлар¹ Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепцияларын қатаң басшылыққа алып, оның дәстүрлерин даўам етти.

Екінши топардағы шәкиртлери-Ф.де Соссюрдың тәлийматындағы социологиялық элементлерди басшылыққа алып, оны салыстырмалы тарийхый тил билиминиң принциптери менен бирлестирген илимпазлар болып табылады. Олар А. Мейе, Ж. Вандриес, Э. Венвенист х.т.б.

Үшинши топардағы илимпазлар структурализм ағымының хәр қыйлы жөнелислерине киретуғын илимпазлар болып, олар өзлериниң лингвистикалық тәлийматларын қәлиплестириўде Ф.де Соссюрдың айырым идеяларын басшылыққа алады. Бундай илимпазлардың қатарына В.Брендаль хәм Луй Ельмслевлерди киргизиўге болады.

Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепциясындағы тийкарғы жаңалықлар төмендегилерден ибарат:

1. Соссюр тилдиң таңбалық сыпатта екенлигин, таңбалар системасы екенлигин, ал сөйлеу усы системаның иске асыу процесси екенлигин көрсетип тил менен сөйлеўди бир-биринен ажыратып қарайды.

2. Тил хәм сөйлеу сөйлеу хызметиниң еки компоненти сыпатында оның қурамына киреди. Тил-бул қурылыс, байланыслардың абстракт системасы, сөйлеу-тилдиң материаллық тәрәпи.

3. Тилдиң қурылысы-материаллық дүзилисин үйрениўге жәрдем беретуғын барлық абстракт моделлер тийкарында, функциональ қәделер системасы арқалы үйренилип барылады.

4. Соссюр тил билиминде синхрония менен диахронияны принципиаль түрде ажыратады. Синхронияға тийкарғы дыққатты аўдарады. Синхрония менен диахронияны бир-биринен ажыратып, синхронияға тийкарғы дыққатты аўдарғаны менен олардың өз-ара тығыз байланыслы екенлигин, олардың биреўин таңлау изертлеу объектиниң характерине хәм алдыға қойған ўазыйпаларға байланыслы екенлигин атап көрсетеди.

5. Соссюр синхронияда баслы дыққатты тил системасына аўдарады.

6. Сөйлеу хызметин анықлаўда еки типтеги қатнас болатуғынын көрсетеди: а) ассоциативлик ямаса парадигматикалық; б) синтагматикалық, яғный сөйлеу шынжырындағы элементлердиң избе-из орналасыу қатнасы.

7. Система оның қурамына киретуғын ағзалардың бир-бирине қарама-қарсы қойылыуына тийкарланады. Соссюрдың пикиринше, тил конкрет тил бирликлериниң толық бир-бирине қарама-қарсы қойылыуына тийкарланған система болып табылады.

¹ А. Сешә. Общая лингвистика и вопросы французского языка: М, 1955.

8. Тил материалларын анализлеуді улыұмалықтан жеккеликке қарай, системадан элементлерге қарай алып барыұ керек. Системаны изертлеуде улыұма пүтиннен оның элементлерине шекем барыұ нәзерде тутылады.

9. Соссюр ишки хәм сыртқы лингвистиканы бир-биринен ажыратып қарайды. Ишки лингвистика-тилдің системалық қурылысы сыпатлайтуғын тил билиминиң тараұы екенлигин көрсетеди. Сыртқы лингвистика-тилдің көп тәреплеме байланысын изертлейди. Яғный тилдің сол тилде сөйлеұши халықтың тарийхы менен қатнасын синхрониялық хәм диахрониялық бағдарларда изертлейди.

ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ СТРУКТУРАЛИЗМ АҒЫМЫ. КОПЕНГАГЕН МЕКТЕБИ

XX әсирде тил билиминде структурализм ағымының пайда болыұына тәбийй илимлердеги жаңалықлар тәсир жасады. Физикадағы атом, кристалларының майда элементлерге бөлинетуғыны туұралы, физиологияда И.П.Павловтың жоқары нерв системалары туұралы тәлийматы, математикада математикалық структура теориясының жаратылыұы, х.т.б. жаңалықлардың пайда болыұына тәсир жасады.

Тил билминдеги мектебиндеги лингвистикалық мектептер менен лингвистикалық ағымлар өзлериниң теориялық көз-қарасларын қәлиплестириұде әдетте методологиялық илимлердің улыұмалық жуұмақларын басшылыққа алып, олардың тәлийматларын тиллик фактлерди изертлеұге қолланды. Буны дәлиллеұ ушын В.Гумбольдт тәлийматына Иммануэл Канттың, Август Шлейхер концепциясында биологиялық эволюцияның, Фердинанд де Соссюр системасында Дюркгеймнің социологиялық изертлеұиниң тәсири болғанын көрсетиұ мүмкин.

XX әсирдің басында бир қатар илимлер тараұында, философия, психология хәм тәбийй илимлерде кубылысларды үйрениұге жаңаша қатнас жасаұ қәлиплесе баслады. Олар жеке кубылысларды қурамалы қурылыстың (структура) жеке элементи сыпатында түсиниұге тийкарланады. Соның тәсиринде тил билиминде де структурализм ағымы пайда бола баслады. Тилди изертлеұге структурал қатнас жасаұдың зәрүрлигин улыұма теориялық тийкарлайтуғын Виго Брендалдың мақаласы Копенгаген қаласында 1939-жылы "Acta Linguistica" журналының биринши санында жәрияланды. Бул журнал тил билиминдеги жаңа структурализм ағымының халық аралық органы сыпатында жаңадан шөлкемлестирилген еди.

Бирақ та тилди изертлеуде структурал методларды қолланыұ тәжирийбесин структурализм ағымының бул манифести жәрияланбастан бурын-ақ Л.Блумфильд, Н.Трубецкой, В.Матезиус, Л.Ельмслев мийнетлеринде қолланылып жүр еди. Соның менен бирге, тил билиминдеги структурализм ағымы хеш қашан бир типтеги ағым сыпатында қәлиплеспеди. Ол өзиниң ишинде структурализм ағымының Копенгаген мектеби, америка структурализми яғный дескриптив лингвистика, Прага структурализмине бөлинеди.

Копенгаген структурализми мектебиниң тийкары 1933-жылы салынды. Оның тийкарын салыұшы Луй Ельмслев болып табылады. Луй Ельмслевтиң 1928-жылы жәрияланған "Улыұма грамматика принциптери" деген мийнетинде структурализм ағымының теориялық тийкарларын дәлиллеұге умтылыұшылығы көринеди. Буннан соң Л.Ельмслевтиң "Acta Jutlandica" журналының 1935-жылы 1 санында, 1937-жылы 2-санында "Сеплик категориясы" деген мийнети жәрияланды. 1943-жылы структурализмнің теориялық тийкары есапланатуғын "Тил теориясын тийкарлаұ мәселелери" деген мийнети жәрияланды.

"Acta Linguistica" журналының 1950-1951 жыллардағы 2,3 санларында Луй Ельмслев "Лингвистикадағы структурал анализ методы" атамасындағы статьясы жәрияланды. Бул статьяда да өзиниң структурализм ағымының тийкарғы принциптерин баянланған.

Ол Фердинанд де Соссюрдің тилди семиологиялық системалар сыпатында бағалайтуғын илимий пикирлерін рауажландырып хәм айырым өзгерістер киргизип, хәр бир тилдің қурылысының өзине тән өзгешелігі, оның тарихый рауажланыуының конкрет формалары болатуғынын бийкарлап, тилдің универсал хәм абстракт қатнастар системасы қурылысын анықлауға умтылады. Оның теориясы бойынша изертлеуші тилдің қурылысын емес, ал абстракт қатнастардың қуылысын изертлеуі зәрүр. Тилді қалеген таңбалар системасының бири сыпатында қарап, тилдің жасауы ушын тийкар болған таңбалар (алфавит), қатнас жасау системаларын әмелге асырудың бир усылы-деп тастыйықлайды Л.Ельмслев.

Солай етип, бул теория бойынша "қарым-қатнас лингвистикасы"-абстракт категориялардың универсал структурасы реал тил, оның сеслик материясы хәм мазмунына салыстырғанда биринши орында турады.

Бул халатта тилдің синхрониялық жағдайы-тил системасының хәзирги жағдайы емес, ал уақытлық хәм кеңіслік жағынан шеклениушиликти билмейтуғын изертлеу түсиниледи. Хәр қыйлы тиллер семьясына киретуғын тил категорияларын улыумаластыруға умтылып Копенгаген структурализм мектеби тил тууралы илимнің шеңберинен сыртқа шығады, дүнья тиллери үстінде туратуғын теорияны усынады.

Л.Ельмслев тәлийматтың дәстүрий лингвистикадан өзгешелігін билдириу максетінде оғада курамалы хәм сиңириу қыйын болған терминологияны да қолланады. Ол өз теориясын "глоссематика"¹ деп атайды.

Глоссематика таңбалар хәм фигуралар функциясын есаплау тийкарында лингвистиканың аксиоматикалық теориясын дәретиуге умтылу болып табылады. Л.Ельмслевтің пикири бойынша, лингвистикалық теория лингвистикалық методлар теориясы дегенди билдиреди. Л.Ельмслевтің методикасы логика-математикалық моделлестириудің үлгиси болып табылады. Бундай изертлеудің және бир үлгиси америкалы изертлеуші Н. Хомскийдің мийнетлерінде көринеди. Ол өзіннің изертлеу жұмыстарында генератив грамматика хәм трансформациялық методиканы тилди үйрениуге қолланылады.

XX әсирдің 60 жылларында Л.Ельмслев, Н.Хомскийдің абстракт-логикалық сыпаттағы структурализм ағымында дәретилген мийнетлери олардың концепцияларына сын көз-қарастардың болуы менен бирге, тил социологиясы, сөйлеу психологиясы хәм инженерлик тил билимине қызығушылықты да күшейткенлігін айтып өтиу орынлы.

ПРАГА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Прага лингвистикалық дөгеріги 1926 жылы белгили чех илимпазы В.Матезиустың (1882-1945) басламасы менен шөлкемлести. Славян хәм герман филологиясы бойынша көрнекли илимпазлар Б.Трнка, Б.Гавранек, Я.Мукаржовский, Й.Вахек, В.Скаличка, Л.Новак, Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон х.т.б. бул дөгеректің ағзалары болды.

Прага лингвистикалық кружоги ағзаларының теориялық көз қарастары 1929-жылы Прагада өткерилген славистлердің халықаралық съездинде баян етилди.

Прага лингвистикалық концепциясын тиллик фактлерди изертлеуде индуктив метод, атомизм, тарихыйлықты баслы орынға қойған младограмматизмге қарсы қойды.

Тилди изертлеуге структураль қатнас жасаудың басқаша усылын Прага структурализми ағымы үәкиллери усынды.

Прага лингвистикалық кружоги 1929-1939 жыллары усы ағымның тийкарғы принциплерін сәулендиретуғын илимий мийнетлер жыйнағын жәриялап барды¹. Усы "Мийнетлер..." жыйнағының биринши санында Прага лингвистикалық мектебинің

¹ Глоссематика-грек тилинде «тил» дегенди а4латады.

¹ Travaux du Cercle Linguistique de Prague.

теориялық принциптері "Тезислер" түрінде жәрияланды. Прага лингвистикалық мектебі үәкілдері өздерінің әмеліі ізертлеу жұмыстары менен теориялық көз-қарастары бойынша бир ағымдағы мектеп үәкілдері болыуы менен қатар бир-бирінен әдеуір парық қылады.

Прага лингвистикалық мектебі Копенгаген структурализми сыяқлы Фердинанд-де Соссюрдің мйрасларын кең түрде пайдаланды, сонлықтанда көпшилік жағдайда Соссюр дәстүрін дауам еттириушілер сыпатында көринеди. Соның менен бирге Прага лингвистикалық мектебин Копенгаген структурализминен тил илиминің тийкарғы проблемаларын түсиниуде ажыратып туратуғын тәреплері бар. Бул айырмашылық төмендегіше:

1. Прага лингвистикалық мектебі үәкілдерінің Л.Ельмслевтен өзгешелігі тиллік реаллықты бийкарламайды, тилге тиллік емес кубылыстарды билиудің куралы сыпатында қатнас жасайды;

2. Олар тил таңбаларын оны қолланыу тийкарғы болған тилден бөлек алып қарамайды. Тил хәм тил таңбаларын бир-бирінен ажыралмайтуғын кубылыс сыпатында қарайды. Сондай-ақ тилді өз алдына ажыратып ізертлеуге болмайды, -деп тастыйықлайды. Тилді әдебиет, көркем өнер, мәдениетқа байланыслы ізертлеу зәрүрлігін көрсетеди;

3. Прага лингвистикалық мектебі тил структурасын ізертлеуде қарама-қарсы қойу, салыстырудың әхмийетін тән алады. Бирақ структураның элементтері реал түрде жасайды, сыртқы орталық пенен байланыста болады.-деп тастыйықлайды. Буны Л.Ельмслев тән алмаған еді;

4. Тилді реал турмыстағы затлар хәм кубылыстар менен тиккелей байланыслы лингвистикалық таңбалар системасы сыпатында қарап Прага мектебі үәкілдері тилдің стилистикалық хәм хәр қыйлы функционаллық өзгешеліктерін ізертлеу тил билимнің тийкарғы ұазыйпасы болыуы керек,-деп тастыйықлайды.

Прага лингвистикалық мектебі менен Копенгаген мектебі арасындағы айырмашылық олардың лингвистика проблемаларына улыума теориялық көз-қарастарының өзгешелігінде де көринеди.

Прага лингвистика мектебі үәкілдері тил системасы элементтерін функциональ дифференциация жасау, көркем шығармалардың тилин үйрениу, тил мәдениеті мәселелерін ізертлеуге үлкен дыққат аударды.

Прага лингвистикалық мектебинде тил функцияларын ізертлеу, тил хәм сөйлеу функцияларын бир-бирінен ажырату мәселесі тийкарғы орында турғанлығы себеппи бул мектепти айырым илимий әдебиетларда функциональ лингвистика деп те атайды.

АМЕРИКА СТРУКТУРАЛИЗМИ

Америка структурализминдегі Йель мектебінің тийкарын салыушы Л. Блумфильд болып табылады. Оның "Тил" деп аталатуғын тийкарғы мийнети 1933-жылы жәрияланған. Бул мектептің тийкарғы үәкілдері З. Харрис хәм Ч. Хоккетлер. Бул мектеп үәкілдерінің көз-қарасынша, лингвистиканың объекті текст, оның бөлектері-сегмент, фон хәм морфлар болып есапланады. Сөз фонема хәм морфемалардың ізбе-излігі сыпатында түсиниледи, ал, конструкция сөз хәм морфемалардан ибарат.

Йел мектебі үәкілдері тил билимнің тийкарғы ұазыйпасы баянлау методикасын ислеп шығу хәм жетилистиру,-деп есаплайды. Сонлықтанда илимий әдебиетларда Йель мектебин дескриптив¹ лингвистика деп атау жағдайлары ушырасады.

¹ Descriptive-инглиз с5зи болып «баянла7», «су7ретле7» деген м1нилерди билдиреди.

Америка структурализми әмелий талаптар нәтижесінде,америка индеецлеринин тилин изертлеу, баянлау зәрурлигинен пайда болды. Бул бойынша дәслепки изертлеу жұмыстарын алып барған Ф.Боас деген илимпаз болды.

Бул мектеп улыма категориялар хәм схемаларды изертлеуде алдына мақсет етип қойған Копенгаген структурализминен усы тәреплери менен айрықшаланады. Кейин ала бул метод Л.Блумфильд, К.Пайк мийнетлери тийкарында рауажландырылды. Тиллерди оқытудың бул илимпазлар тийкарын салған методикасы англиз тилине, соның ала басқа да ҳинд-европа, туркий хәм семит тиллерине қолланылды. Бирақта кейин ала дескриптив лингвистика методын универсалластыру тенденциясы байқалады. Дескриптив лингвистика методологиялық теория сыпатында қарауға, соның тийкарында Копенгаген структурализминин тийкарын салыушы Луи Ельмслевтың тәлийматы менен жақынласыуға умтылу сезиледи.

Дескриптив метод тил структурасының түсиник пенен байланыслы болмаған элементлерине, яғнай тилдиң фонетикалық системасына байланыслы табыслы түрде қолланылды. Ал бул шеңберден шығып морфология хәм синтаксис мәселелерин изертлеуге бул методты қолланыу, олар ушын бирдей болған схемаларды анықлауда, сондай-ақ, барлық тиллерге ортақ болған универсал категорияларды анықлауда дескриптив методтың кемшиликлери жүзеге кедеди. Себеби бул методты тек сыртқы форма-структура хәм оның элементлерин анықлауда табыслы қолланыу мүмкин. Ал тилдиң мәнилик тәрепи, хәтте фонемалардың мәни аңлатыушылық хызметин анықлауда бул методтың кемшиликлери көзге тасланды. Тилди изертлеуде тилдиң айырым элементлеринин, грамматикалық категориялар менен сөздиң лексикалық семантикасының логикалық категориялар менен байланыслы екенлигин итибардан шетте қалдыруға болмайды.

СОВЕТ ТИЛ БИЛИМИ

XX әсирдиң 20 жыллары совет тил билиминде Николай Яковлевич Маррдың яфетикалық теориясы совет жәмийетинде алып барылып атырған мәдений революция мәплерине тил билимин сәйкеслендириуде өзиниң алдына мақсет етип қойды. Миллий мәдениеттың класслық характери туұралы сол дәуирде үстемлик еткен идеология мәплерине сәйкес өзине шекемги тил билимине буржуазиялық тәлиймат сыпатында қарады. Хәтте Ф.Бопптың салыстырмалы-тарийхый методын тән алмады.

Тил билиминде Н.Я.Марр өзиниң яфетикалық теориясын усынды. Бул тәлиймат бойынша дүнья тиллери төрт элемент (Ver, Sal, jon, rosh) тийкарында пайда болған деген пикирди билдиреди. Бул төрт сөз де Кавказдағы жер-суу атамаларын аңлататуғын топонимлер екенлигин көрсетип өтеди. Егерде сол уақытлардағы совет жәмийетинин басшысы И.В.Сталинниң Грузиялы хәм автордың өзиниң де Кутайсиден екенлигин есапқа алғанда буның қандай сиясий мақсетлер менен исленгенин түсиниу мүмкин.

Оның яфетикалық теориясы бойынша дүнья тиллериндеги барлық сөзлер жоқарыда көрсетилген төрт сөздиң тийкарында пайда болған хәм рауажланған.

Н.Я.Марр тәлийматындағы екнши бир теория-тиллердиң стадиялы-секирмели рауажланыуы туұралы теория болып табылады. Бул теория бойынша айырым тиллер революциялық жол менен секирмели түрде тез рауажланады, ал айырым тиллер әйемги общиналық жәмийет тусында қандай болған болса сол түринде қалады.

XX әсирдиң 30-50 жыллары Н.Я. Маррдың яфетикалық теориясы совет тил билиминде үстемлик етти. Оған қарсы пикир билдирген илимпазлар куұғынға ушырады. Соның бир мысалы, Е.Д. Поливанов болып табылады. Ол 1929 жылы Петроградта бир илимий-теориялық конференцияда бул теорияның кемшиликлерин көрсетип, сын пикирин билдиреди. Буған жууап ретинде ол Санкт-Петербург университетинен

жумыстан шығарылып Орта Азияға "туземлилерди"саўатландырыў ислери менен шуғылланыўға жоллама бериледи.

Н.Я.Маррдың яфетикалық теориясының надурислығы 1951 жылы май айында "Правда" газетасында бул мәселе бойынша дискуссия көтерілип, оған мәмлекет басшысы И.В.Сталин араласқаннан кейин дәлилленди. Мәмлекет басшысының "Относительно марксизма к языкознанию" деген мийнетинде бул концепцияның қәте тәреплери көрсетилип тилдің жәмийетлик қубылыс екенлиги, жәмийетлик турмыстың раўажланыўы менен тилдің раўажланып баратуғыны, мәдениет класслық характерге ийе болғаны менен тил барлық ўақытта улыўма халықлық сыпатқа ийе екенлиги көрсетилди. Совет жәмийети тусында көплеген талантлы тилшилер өсип жетилисти хәм өз мийнетлерин дәретти. Олардың ишинде академик И.И.Мещанинов, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов х.т.б. орны айрықша болды.

ЖУЎМАҚЛАЎ

Тил адамзат жәмийетиниң раўажланыўының белгили бир басқышларында пайда болып инсанды хайўанатлар дүньясынан ажыратып туратуғын, ең тийкарғы белги сыпатында адамлардың жәмийетлесип жасаўына мүмкиншилик жаратып беретугын жәмийетлик қубылыс болып табылады. Жәмийеттиң раўажланыў барысында тил де барлық ўақытта өзгериўде хәм раўажланыўда болады.

Ең әйемги дәўирлерден баслап адамлар өзиниң сөйлеў тилиниң мазмунын түсиниўге, оның қалай пайда болғанын билиўге умтылған. Тил қалай пайда болған, оның жәмийетте тутатуғын орны қандай, тилдің ойлаўға, санаға, психикаға қатнасы қалай жүзеге асады деген сораўлар илимпазларды көп әсирлерден берли қызықсындырады.

:Қолыңыздағы "Лингвистикалық тәлиймат тарийхы" мийнетинде дүнья жүзиндеги лингвистикалық ой-пикирлердің пайда болыўы хәм раўажланыўы туўралы мағлыўмат берилди.

Ең дәслепки лингвистикалық изертлеўлер Индия, Қытай, Греция хәм Римде пайда болып, бул дәўирде илимпазлар арасындағы тийкарғы пикирлер тартысы зат бурын пайда болған ба, ямаса оның атамасы бурын пайда болған ба? киби сораўларға жуўап излеў бағдарында болды. Оқыў қолланбада араб тил билими соның ишинде түркий тил билими бойынша кең түрде мағлыўматлар бериўге умтылды. Араб тил билиминдеги Басра хәм Куфа лингвистикалық мектеплери, араб тил билиминиң тәсиринде пайда болған жерлесимиз аз-Замахшарий, Махмуд Кашғарий, А.Наўайының мийнетлери, XIII-XV әсирлерде дүзилген қыпшақша-арабша сөзликлер бойынша материаллар берилди. Буннан кейинги бөлимде орта әсирлердеги Европа лингвистикасында пайда болған мийнетлер, әсиресе лингвистикалық ой-пикирлердің буннан кейинги дәўирде раўажланыўына белгили дәрежеде тәсир жасаған Пор-Рояль грамматикасы бойынша мағлыўматлар берилди.

Салыстырмалы-тарийхый методтың пайда болыўы (Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Х.Востков) тил билиминде жаңа дәўирди баслап берди.

XIX әсир тил билиминде жаңа лингвистикалық ағымлар пайда болды. Натурализм ағымы (А.Шлейхер, М.Рапп, М.Мюллер), романтизм ағымы (Ф.Шлегель, А.Шлегель, И.Гердер), психологиялық ағым (Г.Штейнталь, М.Лацарус), тил философиясы (В.Гумбольдт, В.Вунд, А.А. Потебня), олардың концепциялары қолланбаның келеси бөлимлеринде берилди.

XIX әсирдің 80-жыллары тил билиминде жас грамматистлер ағымы (А.Лескин, Г.Остгоф, Н.Бругман, Г.Паул) пайда болды.

XX әсирде тил билиминиң структурализм ағымының пайда болыўына тәбийий илимдеги жаңалықлар тәсир жасады. Россияда Казан (Бондуэн де Куртэнэ, Н.Крушевский), Москва (Ф.Ф.Фортунатов, А.А. Шахматов, Д.Н.Ушаков) лингвистикалық

мектеплери қәлиплескен болса, Женевада социологиялық мектеп (Фердинанд де Соссюр, А. Мейе, Ш.Балли) пайда болды. Бул мектеп Копенгаген мектеби (В.Брендаль, Л.Ельмслев, Н.Хомский), Прага лингвистикалық мектеби (В.Матезиус, Н.С. Трубецкой), Америка структурализминің (Л.Блумфильд, З.Харрис, Ч.Хоккет) пайда болып раўажланыўына тәсир жасады. Қолланбаның соңында XX әсирдин 30-50 жыллары совет тил билиминдеги Н.Я. Маррдың яфетикалық теориясы бойынша мағлыўматлар берилди.

Улыўма жуўмақластырып айтқанда тил билиминің пайда болыўы хәм раўажланыўы, лингвистикалық мектеплер, олардың ўәкиллери хәм концепциялары бойынша мағлыўмат бериўди өзинің алдына мақсет етип қойған бул қолланба жоқары оқыў орны студентлери, магистрантлары, аспирантлары хәм тил илимине қызығыўшылардың лингвистикалық билимлерин раўажландырады деген нийеттеміз.

ЭДЕБИЯТЛАР

1. Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках (критический очерк концепции французского структурализма)-М, 1977.
2. Адмони В.Г. Опыт классификации грамматических теорий в современном языкознании –ВЯ, 1971, №5
3. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
4. Андреев Н.Д., Зиндер Л.Р. Основные проблемы прикладной лингвистики. –ВЯ, 1969, №4
5. Андреев Н.Д., Квазилингвистика Хомского-ВЯ, 1976, №5
6. Античные теории языка и стиля. //под.ред. О.М. Фейденберг. –М-Л, 1936.
7. Аристотель. Метафизика.-М-Л, 1934.
8. Арутюнова Н.Д., Климов Г.А., Кубрякова Е.С. Американский структурализм.// В.кн. Основные направления структурализма. –М. 1964.
9. Арутюнова Н.Д., Кубрякова Е.С. Проблемы морфологии в трудах американских дескриптивистов. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М, 1961.
10. Ахвледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков, // В.кн. История лингвистических учений: Средневековый Восток.-Л. 1981.
11. Ахманова О. С. Глоссематика Луи Ельмслева, как проявление упадка современного буржуазного языкознания.-ВЯ, 1953, №3.
12. Ахманова О.С. О методе лингвистического исследования у американских структуралистов,-ВЯ, 1952, №5.
13. Ахманова О.С. О психоллингвистике.-М, 1957.
14. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков, -М, 1929.
15. Бенджамен Л. Уорф. Лингвистика и логика. //В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
16. Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М., 1975.
17. Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России.- М., 1969.
18. Блумфилд А. Язык –М. 1968.
19. Боас Ф. Ум первобытного человека. Русск.пер.-М, 1976.
20. Богородицкий В.А. Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков. - Казань, 1890.
21. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению.-Казань, 1907.
22. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды. Т. 1, -М, 1963.
23. Бодуэн де Куртэнэ. Введение в языковедение.-СПб, 1914.
24. Бодуэн де Куртэнэ. И.А. Избранные труды по общему языкознанию.Т. 1., -М, 1963.
25. Бодуэн де Куртэнэ. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
26. Бонфанте Дж. Позиция неолингвистики.-М, 1960.
27. Бопп Ф. О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германских языков.// В кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв.- М, 1956.
28. Брендаль В. Структурная лингвистика. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
29. Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. –СПб, 1904.
30. Булыгина Г.В. Проблемы теории морфологических моделей.-М, 1977.
31. Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. Т. I, II, –М, 1858.
32. Ван Ли. Очерк истории китайского языка. -Пекин, 1957.
33. Вандриес Ж.Язык. Перевод с франц.-М, 1937.

34. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики.-М. 1977.
35. Виноградов В.В. А.А. Потебня. //"Русский язык в школе", 1938, №5-6.
36. Виноградов В.В. Современный русский язык. Вып.1. –М, 1938.
37. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. –М., 1961.
38. Востоков А.Х. Русская грамматика.-СПб, 1831.
39. Вунд В. Проблемы психологии народов.-М, 1912.
40. Вунд В. Физиология языка.-СПб, 1868.
41. Габучан Г.М. К вопросу об арабских грамматических учениях, //Сб. Семитские языки. -М, 1963.
42. Гальцев И.И. Введение в изучение китайского языка. –М, 1962.
43. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию.-М, 1958.
44. Гердер И.Г. Избранные сочинения. // под.ред. В.М. Жирмунского.-М-Л., 1959.
45. Гипотеза в современной лингвистике. –М, 1980.
46. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Русс.пер.-М, 1959.
47. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении – М, 1963.
48. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
49. Гухман М.М. Лингвистическая теория Л.Вейсгерберга. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. -М, 1961.
50. Гухман М.М. Лингвистический механицизм Л. Блумфилда и дескриптивная лингвистика. –"Труды инс.языкознания". т.IV, -М, 1954.
51. Гухман М.М. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. Ч. I-II, -М., 1955, 1959.
52. Гухман М.М. Э.Сепир и этнографическая лингвистика.-ВЯ, 1954, №1.
53. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. //в.кн.С.К. Булич. Очерк... -СПб, 1904.
54. Десницкая А.В. О лингвистической теории Августа Шлейхера. //Вопросы языкознания, 1971, №6.
55. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика.-М, 1977.
56. Добиащ А. Синтаксис Аполлония Дискола.-Киев, 1882.
57. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
58. Ельмслев Л. Прологомены к теорий языка. //сб. "Новое в лингвистике", вып. 1,-М, 1960.
59. Есперсен О.Философия грамматики.-М, 1958.
60. Жирмунский В.М. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков. -М-Л., 1964.
61. Звегинцев В.А. Глоссематика и лингвистика. //В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
62. Звегинцев В.А. История арабского языкознания, -М, 1958.
63. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. ч.1, -М, 1960.
64. Звегинцев В.А. Теоритико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа. // В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
65. Зизаний Лаврентий. Славянская грамматика съ словарем ъ. –Вильно, 1596.
66. История лингвистических учений. Средневековая Европа. //отв. ред. А.В. Десницкая. –Л., 1985.
67. Климов Г.А. О лексико-статистической теории М. Сводеша. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М, 1961.
68. Кодухов В.И., Введение в языкознание. –М., 1979.
69. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. –М. 1965.
70. Коростовцев М.А. Египетская филология.-М, 1963.

71. Крушевский Н.В. Об аналогии и народной этимологии, "Русский филологический вестник", -1879, т. II., №3-4.
72. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. -Казань, 1883.
73. Левковская К.А. Некоторые зарубежные языковедческие теории и понятие слова. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М, 1961.
74. Ледников И. Критический анализ номиналистических и платонических тенденций в современной логике.-Киев, 1973.
75. Лемб С. Стратификационная лингвистика как основа машинного перевода-Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 10. -М, 1964.
76. Леонтьев А.А. Общелингвистические взгляды И.А. Бодуэн-де Куртэнэ// ВЯ, 1959, №6.
77. Леонтьев А.А. Психоллингвистика.-М. 1967.
78. Ломоносов М.В. Российская грамматика. –Собр.соч.т.VII.-М-Л., 1952.
79. Ломтев Т.П. Внутренние противоречия как источник исторического развития структуры языка.//Общее и русское языкознание.-М, 1976.
80. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей.-М, 1968.
81. Марр Н.Я. Избранные работы. Т.1-5,-М-Л., 1933-1937.
82. Мартин Андре. О книге "Основы лингвистической теории" Луи Ельмслева.// Пер.с франц. //В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
83. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. -М-Л, 1938.
84. Мейе А. Внутренняя структура языка.-М, 1972.
85. Мейе Арнольд. Сравнительный метод в историческом языкознании. Пер.с франц.-М, 1954.
86. Мещанинов И.И. Проблема стадильности в развитии языка.// В кн. Проблемы развития языка, -Л. 1975.
87. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. -М-Л, 1945.
88. Новое в лингвистике. Отв. ред. В.А. Звегинцева-М., 1960.
89. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге "Морфологические исследования в области индоевропейских языков". // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М, 1956.
90. Паллас Петр Симон. Сравнительный словарь всех языков и наречий.-СПб, 1790-1791.
91. Парфионович Ю.М. Тибетский письменный язык. -М, 1970.
92. Пауль Г. Принципы истории языка, -М, 1960.
93. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка, -М, 1923.
94. Пешковский А.М. Избранные труды. -М, 1959.
95. Пизани В. Этимология. -М. 1956.
96. Пиотровский Р.Г. и др. Математическая лингвистика.-М. 1977.
97. Платон. Сочинения в трех томах.-М, 1968-1972.
98. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков, -М, 1986.
99. Попов П.С., Стяжкин Н.И. Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения.-М. 1974.
100. Поржезинский В.К. Введение в языковедение,-М, 1907.
101. Поржезинский В.К. Конспект лекции по сравнительной грамматике индоевропейских языков, -М, 1910. (литограф. изд.)
102. Поржезинский В.К. Очерк сравнительной фонетики древнеиндийского, греческого, латинского и старославянского языков,-М, 1912.
103. Потебня А.А. К истории звуков русского языка.-Воронеж, 1876.
104. Потебня А.А. Мысль и язык.-Харков, 1913.

105. Рамишвили Г.В. Некоторые вопросы лингвистической теории В Гумбольдта-Аutoreф. канд. дисс. -Тбилиси, 1960.
106. Реформатский А.А. Введение в языковедение, -М, 1967.
107. Сводеш Моррис. Лексикостатистическое датирование до исторических этнических контактов (На материале племен эскимосов и севере американских индейцев). Перевод с англ. И.П. Токмаковой. //В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
108. Селиверстова О.Н. Об объекте лингвистической семантики и адекватности ее описания. В кн. Принципы и методы семантических исследований., -М, 1976.
109. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи.-М-Л., 1934.
110. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. -М, 1974.
111. Слюсарева Н.А. Критический анализ проблем внутренней лингвистики в концепции Ф.де. Соссюра. Автореф. докт. дисс. -М, 1970.
112. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики -М. 1975.
113. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики.-М, 1933.
114. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. -М 1975.
115. Сумарокова Л.Н. О соотношений простоты и системности в лингвистических теориях.-В кн. Системный анализ и научное знание. -М, 1978.
116. Сю Шэнь. Описание простых и объяснение сложных знаков. Т. 1-4. Шанхай, 1931.
117. Томсен А.И. Общее языковедение.-Одесса, 1910.
118. Томсен В. История языковедения до конца XIX в., -М, 1938.
119. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М, 1960.
120. Ульдалль Х.И. Основы глоссематики (Исследование методологии гуманитарных наук со специальным приложением к лингвистике) //В кн. Новое в лингвистике,-М, 1960.
121. Ушаков Д.Н.Краткое введение в науку о языке. -М., 1913.
122. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т. 1-2., -М, 1956-1957.
123. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков. Лекции, читанные в 1901-1902 гг. -М, 1902.
124. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Курс лекций читанных в 1891-1892 гг.-М, 1892, (лит.изд).
125. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Лекции, читанные в 1879-1888, 1897-1898, 1899-1900.-М. 1900.
126. Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М, 1956.
127. Фосслер К.Грамматические и психологические формы в языке. //В кн. "Проблемы литературной формы", -Л, 1928.
128. Фрумкина Р.М. Роль статистических методов в современных-лингвистических исследованиях.// В кн. Математическая лингвистика. -М, 1973.
129. Хансен К. Пути и цели структурализма.-ВЯ, 1959, №4.
130. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. -М. 1972.
131. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории. //- "Новое в лингвистике". Вып. IV.-М, 1965.
132. Хомский Н. Объяснительные модели в лингвистике // В. кн. Математическая логика и ее применения-М. 1965.
133. Хомский Н. Три модели описания языка. //-В. кн. Кибернетический сборник. №2, - М. 1961.
134. Чемоданов Н.С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании// Новое в лингвистике. вып. VII -М., 1968.
135. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. -М., 1957.
136. Шахматов А.А. История русского языка. -СПб, 1911.
137. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Т.1-2, -Л, 1941.

138. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке. // В кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
139. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке. –СПб, 1864.
140. Шрейдер Ю.А. Математическая модель теории классификации.-М. 1968.
141. Шрейдер Ю.А. Язык как инструмент и объект изучения науки.-Природа, 1971, №5.
142. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения) // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. –М, 1956.
143. Штейнталь Г. и Лацарус М. Мысли о народной психологии, -Воронеж, 1865.
144. Шухардт Г. Вещи и слова. // -Избранные статьи по языкознанию, М, 1950.
145. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию, М, 1950.
146. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. -М, 1960.
147. Ярцева В.Н. Проблема формы и содержания синтаксических единиц в трактовке дескриптивистов и "менталистов" //-В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М, 1961.
148. Dyskolos Apollonios. Vier Büchev über die Syntax, -Berlin, 1877.
149. Harris Z., Methods in Structural Linguistics.-Chicago. 1949.
150. Paul H. Deutsche Grammatik, Bd. 1-5. –Halle, 1916-1920.

МАЗМУНЫ

Кирисиў.....	3-4
Әййемги ҳинд тил билими.....	4-6
Әййемги қытай тил билими.....	6-9
Әййемги грек тил билими.....	9-11
Александрия грамматикалық мектеби	11-13
Араб тил билими.....	13-16
Замахшарийдин "Мухаддимат-аль-адаб" мийнети.....	16-19
Туркий тил билимининң тийкарлары. Махмуд Қашғарийдин "Девану-луғат-ит турк" мийнети.....	19-22
XIII-XV әсирлердеги қыпшақ-оғуз естеликleri.....	22-26
Алишер Наўайының "Мухакаматул луғатайн" мийнети.....	27
Орта әсирлер лингвистикасы.....	28-29
Пор-Рояль грамматикасы.....	29-34
Салыстырмалы-тарийхый тил билимининң қәлиплесиўи.....	34-46
XIX әсир тил билиминдеги лингвистикалық ағымлар.Натурализм ағымы..	46-51
XIX әсирдеги тил философиясы.....	51-52
Романтизм ағымы.....	53-54
Улыўма тил билими концепциясының қәлиплесиўи. В.Гумбольдт.....	54-56
Психологиялық ағым.....	57-58
Вильгельм Вундттың тил философиясы.....	58-59
А.А. Потебняның тил философиясы.....	59-63

Тил билиминдеги жас грамматистлер басқышы.....	63-66
Қазан лингвистикалық мектеби.....	66-69
Москва лингвистикалық мектеби.....	69-70
Ф.де Соссюр-социологиялық мектептің тийкарын салыўшы.....	70-73
Тил билиминдеги структурализм ағымы. Копенгаген лингвистикалық мектеби.....	73-75
Прага лингвистикалық мектеби.....	75-76
Америка структурализми.....	77-78
Совет тил билими.....	78-79
Жуўмақлаў.....	79-80
Әдебиятлар.....	81-87
Мазмуны.....	88